

TEME

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 57
Godina XXIX
Maj, 2024.
[str. 19-48]

© Monos 2024

Društveno-politički kontekst, uzroci i posljedice svebošnjačkih okupljanja tokom XX. vijeka – je li vrijeme za prvi sabor Bošnjaka u XXI. vijeku?

Prof. dr. Ajdin Huseinspahić

Tokom XX. vijeka Bošnjaci su, u vrlo teškom i zahtjevnom društveno-političkom kontekstu inicirali i organizovali nekoliko okupljanja koja bi mogli označiti "svebošnjačkim saborovanjima", jer su tim skupovima prisustvovali najodgovorniji bošnjački predstavnici na svim poljima društveno-političkog djelovanja od akademskog, kulturnog, privrednog i vjerskog do onog stranačko-političkog. Pažljivom analizom tih svebošnjačkih okupljanja tokom XX. vijeka izdvojili smo tri svojevrsna sabora, odnosno kongresa i to: prvi 1928., drugi 1993. i treći 1994. godine. Na tim kongresima/saborima su bošnjački intelektualni, kulturni, politički i vjerski predstavnici razmatrala najvažnija društveno-politička pitanja za opstanak Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda. Shodno zauzetim stavovima utvrđivane su smjernice temeljem kojih je trebala biti usmjeravana i bošnjačka politika. Svaki od prethodna tri sabora pred bošnjačke intelektualce je postavljao vrlo teške izazove kojima je valjalo odgovoriti na najadekvatniji način shodno vremenu i prostoru u/na kojem su se nalazili Bošnjaci, u skladu sa maksimumom secundum loca et tempora. U radu su kontekstualizirane društveno-političke okolnosti u kojima su održana sva tri bošnjačka kongresa/sabora, predstavljeni njihovi ciljevi, zaključci i posljedice. Protekle su već dvije decenije u XXI. vijeku, a Bošnjaci još uvijek nisu pokrenuli ozbiljnije akcije na okupljanju kulturno-intelektualnih, privrednih, vjerskih i političkih predstavnika koji bi, uz objedinjavanje i prevazilaženje svih unutrašnjih razlika, stranačkim subjektima na bošnjačkoj političkoj sceni, pomogli da se što efikasnije nose sa izazovima savremenih društveno-političkih procesa, unutrašnjih, regionalnih i globalnih. Umjesto da se pokrenu, Bošnjaci

TEME

kao da čekaju pokretača izvana, određen spiritus movens. Kao da ne uočavaju da bi pokretač prvog svebošnjačkog sabora u XXI. vijeku trebao dolaziti od njih samih, odnosno od strane članova bošnjačke akademske, kulturne, vjerske, privredne i političke zajednice, uključujući i ostale kvalifikovane i zainteresovane subjekte društva. Ukoliko pak Bošnjaci smatraju da još uvijek nije vrijeme za svebošnjačko saborovanje i definisanje temeljnih principa bošnjačke politike u XXI. vijeku, valjalo bi da barem izvuku pouku iz prošlosti kad su se okupljali na najširoj platformi pod kišom granata i u vremenu kad su bili žrtvom agresorskih i fašističkih politika iz susjedstva, a koje su za posljedicu imale ekonomid, urbidid i genocid.

Ključne riječi: Bošnjaci, kongres, sabor, principi.

UVOD

Još prije, ali i nakon Kongresa muslimana 1928. godine u Sarajevu, Bošnjaci su prošli kroz buran period povijesti u kojem je njihov identitet osporavan, ekonomska baza uništavana, oni od vlastite kulturno-historijske posebnosti odrođavani, pripisivani stranim identitetskim i kulturnim obrascima, njihova država Bosna i Hercegovina napadana, a njene granice prekrajane. U tom vrtlogu borbe za goli opstanak, očuvanje ekonomske, kulturne i vjerske samoidentifikacije i posebnosti, a sve s ciljem adekvatne političke artikulacije vlastitih stremljenja i nadanja, "dobri Bošnjani" su imali snage da svoje zahtjeve kanališu kroz rezolucije, proglase i deklaracije, iako su ih velikosrpski i velikohravtski hegemonističko-iredentistički projekti smatrali, a i danas smatraju, samo kulturno-vjerskom i narodnosnom skupinom, što će reći anacionalnim elementom.¹

Tim pravno-političkim obrascima artikulacije vlastitih političkih stavova Bošnjaci nikad nisu djelovali protiv bilo koga, protiv bilo čijeg opredjeljenja, nego su štaviše gdje god su i kad god su to mogli dizali svoj glas za spas progonjenih, ubijanih, zlostavljanih i stigmatizovanih, kakvi su i sami bili, pretežan period XX. vijeka. Bošnjački politički projekti nikad nisu stremili ka tuđim teritorijama ili demografskim pomjeranjima bilo koje narodnosne ili vjerske grupe u Bosni ili van nje.

Istina, Bošnjaci su se već na početku XX. vijeka masovnije okupili 1906. godine, ali na stranačko-političkom nivou, kad su se u Slavanskom Brodu sastali bošnjački prvaci iz cijele zemlje osnivajući prvu bošnjačku stranku, odnosno prvu političku partiju u Bosni i Hercegovini uopšte, Muslimansku narodnu organizaciju, da bi već 11. marta 1907. godine u Budimpešti bila održana stranačka skupština gdje je preko 100 delegata jednoglasno odobrilo sve odluke sa skupa u Slavanskom Brodu, te potvrdilo izbor Egzekutivnog odbora od 18 članova. Međutim, taj politički kongres Bošnjaka je bio rezultat borbe za vakufsko-mearifsku autonomiju koja je pokrenuta krajem XIX. vijeka, tačnije 5. maja 1899. godine kad je u mostarskoj kiraethani održana protestna skupština. Pokret je okončan u svojoj drugoj fazi, ali na inicijativu austrougarskog ministra finansija Istvana Buriana, koji je tražio od Bošnjaka da svoje interese artikuliraju, tako što će se politički i institucionalno organizovati.

U nastavku ćemo iznijeti društveno-politički kontekst sazivanja tri šira bošnjačka skupa u XX. vijeku, te predstaviti razloge njihovog sazivanja i ukazati na zaključke i

¹ "Bosanski muslimani se u raspadu Jugoslavije preovlađujuće samorazumijevaju u konfesionalno-kulturnim kategorijama. Istovremeno ih i drugi, prije svega srpske i hrvatske nacionalne elite, također samo i priznaju kao konfesionalni, a ne kao nacionalni, politički, državotvorni subjekt. Na njihovom anacionalizmu one dijelom i zasnivaju svoje predodžbe o vlastitim velikim državama." Šaćir Filandra, "Nacionalna država-zašto ne?", *Znakovi vremena*, Vol. 7, broj 24, Naučnoistraživački centar "Ibn Sina", Sarajevo, ljeto 2004., str. 132.

efekte usvajanja pravno-političkih akata na tim okupljanjima. Iznoseći osnovna pitanja oko kojih su se nekad okupljali Bošnjaci, analizirajući tada goruće teme “muslimanskog jedinstva” i ukazujući na probleme koje su pokušavali riješiti još prije skoro 100 godina, nastojat ćemo ukazati i na potencijalne izazove današnjice pred kojima se Bošnjaci mogu naći prilikom pokušaja organizacije prvog svebošnjačkog sabora u XXI. vijeku.

Imajući u vidu sve okolnosti koje su prethodile okupljanjima Bošnjaka u XX. vijeku, te uzimajući u obzir sve posljedice tih okupljanja, držimo da je nužno jedinstveno okupljanje bošnjačkih predstavnika na svim poljima djelovanja od akademskog, kulturnog, vjerskog i privrednog do stranačko-političkog–a sve s ciljem definisanja platforme opstanka Bošnjaka kao nacionalnog subjekta u Bosni i Hercegovini i ključnog faktora u očuvanju nezavisne i suverene Bosne i Hercegovine. Usljed nedostatka takve jedne platforme, bošnjački politički subjekti (pozicioni i opozicioni) djeluju dezorjentisano, paušalno, stihijski, reakcionarno, pa čak i bezidejno, što u konačnici urušava politički status samih Bošnjaka.

1. DRUŠTVENO-POLITIČKE OKOLNOSTI I IZAZOVI PRED KONGRESOM MUSLIMANA 1928. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI (KRALJEVINA SRBA, HRVATA I SLOVENACA)

Protekao je skoro jedan vijek otkako je u Sarajevu 6. i 7. septembra 1928. godine održan Kongres muslimana intelektualaca, a povodom 25 godina od osnivanja kulturno-prosvjetnog društva “Gajret”. Bio je to prvi impozantniji skup raznolike bošnjačke inteligencije u XX. vijeku. Održavanje Kongresa bilo je motivisano, kako je to i iz redova Glavnog odbora “Gajreta” zvanično isticano, “uključivanjem u zajednički rad i ostale muslimanske inteligencije”, inače, politički podvojene. Sudeći po stavovima samog predsjednika “Gajreta”, dr. Avde Hasanbegovića, to je “bio zadnji potez kako bi već jednom došlo među nama do bratske sloge i zajedničkog rada na kulturnom i prosvjetnom polju”, pošto je Glavni odbor “Gajreta” uvidio da u tom radu ne može sam uspjeti.²

Tokom pretkongresnih diskusija isticano je da se “Gajret” treba više angažovati oko obrazovanja vjerskog kadra, te da, kako je naglašavao reis Čaušević, istovremeno trebaju biti raspravljena i pitanja o vakufima, “pošto ista zasijecaju u društveni život muslimana.”³

Osnovni zadatak Kongresa, sastojao se u tome da se razmotre i ustanove uzroci

² Zapisnik šire konferencije bivših i sadašnjih članova upravnog odbora održane 19. maja 1927. godine.- “Gajret”, 11/1927, 11, str. 173-174.

³ Na otpore i suprotstavljanja koja su se javljala u vezi s potrebom savremene organizacije vakufa, a koji su poticali iz konzervativnih krugova uleme i podržavani od političara Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), reis-ul-ulema Čaušević je dao izjavu, koja je kasnije izazvala veliku polemiku, a u kojoj je naglasio da se bez odlučnijih zahvata ne može “krčiti put našem napretku i neko mora da otpočne s radom”. Reis-ul-ulema Čaušević se založio da se ogromna bogatstva vakufa iskoriste i upotrijebe za savremene potrebe muslimanskog društva, a što nije protuslovalo propisima islama. Takva nastojanja nailazila su na otpor konzervativnih vjerskih krugova koji su u svakom pokušaju osavremenjivanja vakufskih institucija vidjeli opasnost po islam i njegove odredbe. Iako je uživao veliki autoritet, Čaušević je u tim svojim naporima, kako navodi Kemura, “ostajao bez podrške najvećeg dijela vjerskih krugova, koji su imali dominantan uticaj i na šire muslimanske mase.” (Ibrahim Kemura, “Kongres muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. Godine”, *Prilozi, godina XVI, broj 17*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1980., str. 178-179.)

zaostalosti Bošnjaka i nađu rješenja za njihovo otklanjanje. Na dnevnom redu Kongresa nalazila su se pitanja koja su obuhvatala kulturne, prosvjetne, ekonomske i socijalne aktuelnosti tadašnjeg bošnjačkog društva.

Inače, period od osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. do 1929. godine obilježen je vrlo turbulentnim i po Bošnjake pogubno-izazovnim procesima, kako na političkom tako i na ekonomskom, demografskom, kulturološkom, pa čak i vjerskom polju djelovanja. Odmah nakon proglašenja Prvodecembarskog akta, u Bosni i Hercegovini je stanje javne sigurnosti bilo narušeno, pri čemu je lična i imovinska bezbjednost njenih građana, Bošnjaka, bila više nego dramatična.⁴ O tome je i predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Atanasije Šola izvještavao Svetozara Pribičevića, ministra unutrašnjih djela u Beogradu. Svakovrsni napadi na bošnjačke živote i imovinu počeli su još u takozvanim prevratnim danima sjeseni 1918. godine,

a njih nije sprečavala ni Druga srpska armija Stepe Stepanovića, koja je pozvana u zemlju da zavede mir i prije svega spriječi agrarno nasilje nad Bošnjacima. Međutim, iza provedenog nasilja i zločina postojala je teorijska podloga koju su pružali predstavnici velikosrpske ideologije, koji su otvoreno opravdavali takvu politiku u režimskim dnevnim listovima, časopisima i naručenim studijama.⁵ O zločinima genocida, ubijanja, protjerivanja, spaljivanja i sl. počinjenim nad Bošnjacima samo do februara 1919. godine u Bosni i Hercegovini, reis Čaušević je pravovremeno upoznao i svjetsku javnost.⁶

Glasajući za Vidovdanski ustav, JMO, odnosno dr. Spaho, kao njen predsjednik je, između ostalog, insistirao na rješavanju pitanja naknade bošnjačkim veleposjednicima za oduzete begovske zemlje i kmetska selišta,⁷ formiranju parlamentarne komisije koja će ispitati uzroke i krivce zločina i pokolja nad Bošnjacima,⁸ te očuvanju teritorijalne cjelovitosti Bosne i Herce-

⁴ "Haotičnu situaciju u kojoj su se Bošnjaci našli poslije ujedinjenja neće popraviti ni upozorenja ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića, koji je tokom 1918. i 1919. godine poslao više telegrama sa informacijama o nezakonitim postupcima prema Bošnjacima. U njima on ukazuje na mogućnost negativnih posljedica na stanje u državi i položaj u inozemstvu ako se nastavi sa progonima muslimana od strane pravoslavnih." (Denis Bećirević, "Prilog proučavanju kršenja ljudskih prava i sloboda Bošnjaka u prvim godinama postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", *Historijska traganja*, 6, 2010., str. 58.)

⁵ Ibid., str. 62.

⁶ Vidjeti: Intervju koji je dao reis Čaušević za francuski list "Le Temps", tj. novinaru Charles Rivet. Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.

⁷ Od zemljovlasnika u Bosni i Hercegovini ukupno je oduzeto 1.268.277 ha poljoprivrednog i šumskog zemljišta, te predato u vlasništvo 249.580 zemljoradničkih porodica, uglavnom srpske nacionalnosti, što nedvojbeno ukazuje da glavni ciljevi agrarne reforme nisu bili socijalno-ekonomske prirode, kako je to beogradski režim želio predstaviti, nego prije svega nacionalni. Naprotiv, ekonomskim uništavanjem i "perfidnim kupoprodajnim transakcijama sa mizernim agrarnim obligacijama i njihovim neisplaćivanjem" trebalo je realizirati nacionalno-političke ciljeve finansijskog razvlašćivanja Bošnjaka muslimana, a kao rezultat takvih nastojanja planirano je da dođe do radikalne izmjene u vlasničkoj strukturi zemljišta u korist Srba, a na štetu Bošnjaka muslimana, kod kojih dolazi do naglog siromašenja. Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918-1941)*; *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*. Sarajevo: MAG: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, str. 99-100.

⁸ "Samo na području istočne Hercegovine u prvim godinama nakon proglašenja Kraljevine SHS ubijeno je van suda i zakona preko tri hiljade Bošnjaka. Istina, i prije stvaranja Kraljevine SHS bilo je indikatora da će doći do eskalacije nasilja prema Bošnjacima. Već po ulasku srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu dogodio se veliki broj slučajeva u kojima su gardisti ili srpski vojnici upadali u bošnjačke kuće, pretresali ih, otima-

govine koja kao kompaktna teritorijalna cjelina predstavljala sigurnost opstanka Bošnjaka.⁹

Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi iz 1922. godine Kraljevina SHS je bila podijeljena na 33 oblasti, tako da su dotadašnji okruzi postali oblasti koje su se svojim administrativnim linijama nalazile unutar državnih granica Bosne i Hercegovine.¹⁰ Vjerujući na kraljevsku riječ, ustavne odredbe o bosanskohercegovačkoj teritorijalnoj cjelovitosti i uzdajući se u odredbe Senžermenskog mirovnog sporazuma iz 1919. godine, Bošnjaci su "prihvatili" novi ustavnopravni okvir. Povrh navedenog, nakon atentata u Narodnoj skupštini, 20. juna 1928. godine, društveno-politička klima je bila još usijanija, a kralj sve odlučniji da ukine Ustav, raspusti parlament i zavede diktaturu, što je konačno i učinio 6. januara 1929. godine.¹¹ Gotovo paralelno, tačnije 6. oktobra 1929. godine, proglašen je Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja kojim je Kraljevina dobila ime Jugoslavija, a njen

teritorij podijeljen na devet banovina koje su svojom organizacijom uveliko zasijecale vjekovne granice Bosne i Hercegovine. Takvim pokušajem razbijanja Bosne i Hercegovine iznevjerena su obećanja data muslimanima 1921. godine, iako ih je zvanični režim i dalje ubjeđivao da je samo riječ o provođenju centralističke politike, a sve s ciljem realizacije politike nacionalnog unitarizma.¹²

Tako je u okolnostima napete političke situacije i neriješenih srpsko-hrvatskih odnosa i aktuelnog tzv. "hrvatskog pitanja", u okvirima ograničenog parlamentarizma, monarhijskog oblika vladavine, centralizma i nacionalnog unitarizma, bošnjački narod, tad nominovan kao muslimanski, nastojao da riješi svoje goruće probleme. S tim u vezi, na Kongresu, 1928. godine, usvojeno je nekoliko rezolucija, i to: Rezolucija o nužnosti modernizacije vjerske poduke, sibirijan mekteba i slično, Rezolucija o narodnoj prosvjeti, odnosno o vidnoj prosvjetnoj zaostalosti muslimana, te o emancipaciji muslimanske žene,¹³ Rezolu-

li novac ili pokretnu imovinu, zlostavljali ukućane, a u nekim slučajevima i ubijali građane. Policija i žandarmerija su inertno i neefikasno zaustavljali ove i slične napade. Među brojnim primjerima koji ukazuju na takvo stanje je i Memorandum Bošnjaka kotara Bijeljine upućen januara 1919. godine Narodnoj vladi u Sarajevu, kojim se traži zaustavljanje brojnih nedjela, zaštita lične slobode i imetka. Potpisnici Memoranduma ukazuju na masovno otimanje imovine Bošnjaka od strane pravoslavnih stanovnika, koji svakodnevno nastavljaju otimati, razdjeljivati i obrađivati njihovu zemlju." Denis Bećirević, str. 55.

⁹ Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu. Magistrat, Sarajevo, 2001, str. 282.

¹⁰ Vidjeti član 135 Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ("Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" br. 142a, 28. juni 1921.).

¹¹ Detaljnije vidjeti: Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, "Prosveta", izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1953.

¹² Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, str. 297. Konačna demistifikacija svih diplomatsko-političkih aktivnosti na polju smirivanja srpsko-hrvatskih tenzija u Kraljevini izaći će na vidjelo 26. augusta 1939. godine kad je potpisan sporazum Cvetković-Maček, kojim je Bosna i Hercegovina i *de facto* podijeljena između dva hegemonistička interesa, a Bošnjaci konačno dovedeni pred "svršen čin."

¹³ Predstavnik ovih posljednjih, reis-ul-ulema Čaušević i njegovi istomišljenici su skoro dvije decenije, a naročito u godinama pred Kongres, svojim istupanjima i zahtjevima čiji je osnovni smisao bio tretman muslimanske žene u skladu sa procesom mijenjanja društvenih uslova, dolazili u sukob sa tvrdokornim braniteljima tradicionalističkih gledišta i anahronih običaja (Šukrija Alagić, "Pokrivanje muslimanke po islamu", *Kalendar Narodne uzdanice za 1934.*, str. 41-53.). Početkom 1928. godine zabilježen je i slučaj, koji nije bio sasvim usamljen. Naime, mjesni odbor JMO u Sarajevu je donio rezoluciju direktno uperenu protiv stavova reisa Čauševića, odnosno njegovih stavova u vezi sa otkrivanjem muslimanskih žena i sl. (Ibrahim

cija o vakufu, kojom se zahtijevala revizija autonomnog statuta, te Rezolucija o zadru-garstvu među muslimanima. Iz navedenog uočavamo da su Bošnjaci bili odlučni da, unutar sebe, poduzmu konkretne poteze na reformi obrazovnog, vakufskog, vjerskog i privrednog sistema, a sve s ciljem očuvanja vlastite posebnosti, za što je bilo nužno praćenje zahtijeva i izazova koje je nosilo tadašnje vrijeme.

Svojim aktivnostima tokom Kongresa svaki učesnik je nastojao, iz svog ugla ili r-kursa institucije koju je predstavljao, sagledati aktuelne probleme na koje su nailazili Bošnjaci tog perioda, a što je podrazumijevalo rješavanje pitanja vakufske imovine, statusa žene muslimanke,¹⁴ prosvjete, ujedinenja kulturnih društava, razmatranje uticaja stranačko-političkih procesa na kulturno-vjerske procese, ali i prevladavajuće percepcije da se kulturno djelovanje ne smije kositi sa djelovanjima muslimanskih stranačko-političkih predstavnika.

Uočavamo da je još tada političkom djelovanju Bošnjaka nedostajalo usaglašavanje minimuma ciljeva oko kojih bi se okupili svi subjekti političkog djelovanja: stranački, kulturni, vjerski, akademski i dr. Zato, ne samo u pozadini Kongresa, nego neposredno i na samom Kongresu, do izražaja su dolazila principijelna i proceduralna neslaganja oko pitanja koja praktično nisu stajala izvan šire oblasti političkog života, pri čemu je jasno ocrtavana podjela na protivnike i pristalice vodeće bošnjačke stranke, JMO, a koja je u to doba pripadala vladinoj stranačkoj koaliciji. Jedan dio bosanskohercegovačke inteligencije koja se politički vezala za srpske građan-

ske stranke i zastupala srpsku nacionalnu orijentaciju, djelovao je, uglavnom, mimo pa i protiv JMO. U borbi za politički uticaj i afirmaciju među bošnjačkim masama, pored političkih subjekata, važnu ulogu je imalo Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo "Gajret". Tu svoju ulogu Društvo je teško realizovalo, jer su različite bošnjačke političke struje nastojale da ga koriste kao svoje sredstvo i transmisiju stranačko-političkog uticaja. Ovaj rivalitet i podvajanje u redovima bošnjačke inteligencije, koja su ispoljavana na različitim stanovištima, pa i političkim opredjeljenjima, došla su do izražaja i u vidu sporova konzervativne i netradicionalističke frakcije na Kongresu muslimanskih intelektualaca i oko njega, s tim što su, kako zaključuje Kemura, ti sukobi nastali mnogo ranije, protežući se i u narednim godinama. Međutim, iz tih socijalno-političkih krugova i koncepcija koje su oni zastupali nikada nisu proizašla stvarna rješenja suštinskih bošnjačkih društvenih problema.¹⁵ Tu se najvjerovatnije krije ključni problem nedefinisanih i neusaglašenih principa bošnjačkog društveno-političkog djelovanja, kako tada tako i sada.

Na Kongresu su iskazane težnje da se izvrši koncentracija snaga bošnjačke inteligencije u cilju izvršavanja postavljenog programa, pri čemu bi društvo "Gajret" predstavljalo stub tog okupljanja. U vezi s tim oglasila se i grupa iz redova "Gajretovih" radnika, koja je uputila kritiku članovima uprave svoga društva, pripisujući im "političko strančarenje" na uštrb misije "Gajreta". Predstavnik te grupe, prof. Šefkija Bubić, je predložio da se Glavnom

Kemura, str. 182.)

¹⁴ Uvodni referat o vjersko-prosvjetnim prilikama muslimana u Bosni i Hercegovini imao je reis-ul-ulema Čaušević, koji je dao iscrpnu analizu vjerske obuke, brojno stanje vjerskih zavoda i njihov položaj u vrijeme austrougarske okupacije i u Kraljevini SHS, od 1918. do 1928. godine. Čaušević je zahvatio i širu prosvjetnu problematiku, konstatujući da muslimani u tom pogledu znatno zaostaju. (Ibid., str. 179.)

¹⁵ Ibid., str. 175.

odboru "Gajreta" uputi predstava u kojoj je traženo da "iz svoje sredine odstrani svu onu gospodu kojim je samo do političkog reklamisanja i kod kojih je nacionalizam samo jedna profesija, a društvo "Gajret" samo sredstvo za održavanje činovničke egzistencije."¹⁶ Ovim se željelo ukazati na značaj misije koju ima "Gajret" i njegove vrlo uticajne društveno-političke pozicije među bošnjačkim narodom, a koja se očigledno doimala vrlo privlačnom nekolicini Bošnjaka, služeći im kao "odskočni mehanizam" s ciljem ostvarenja kratkoročnih uskopoličkih interesa. Iz navedenog proističe da "Gajret" nije uspio definisati i nametnuti bošnjačke interese na jednoj široj osnovi, bez obzira na stranačku pripadnost Bošnjaka.

Pored svih poteškoća koje su se javile tokom Kongresa, ipak je na koncu donesen zaključak po kojem je izabrani Egzekutivni odbor Kongresa zadužen da odmah stupi u vezu s društvom "Gajret" radi provođenja zaključaka Kongresa, uz apel da svoj odbor proširi i okupi svu bošnjačku inteligenciju bez obzira na politička opredjeljenja, jer program koji je iznio Kongres *iziskuje saradnju cjelokupne inteligencije*.¹⁷ Ovakav zaključak je predstavljao jaku i sveobuhvatnu platformu ka okupljanju odbora koji bi nadzirao provođenje zaključaka i na taj način uspostavio kvalitetne mehanizme ostvarenja ciljeva samog Kongresa.

Nakon održanog Kongresa, 11. septembra 1928. godine, Glavni odbor "Gajreta" je održao sjednicu na kojoj je odbacio veći broj prijedloga koje je usvojio Egzekutivni odbor Kongresa, koji je bio i formiran s ciljem što skorijeg uspostavljanja dijaloga

sa rukovodstvom "Gajreta". Interesantno je da je Glavni odbor "Gajreta" jednoglasno zaključio da se Kongres muslimana intelektualaca odvijao izvan kontrole Glavnog odbora, koji nije imao nikakve ingerencije na pravac njegovog rada kao ni na donošenje zaključaka Kongresa, iako je ideja za organizaciju Kongresa upravo potekla iz samog "Gajreta". Glavni odbor je zauzeo stav i zaključio da su se prevarili u očekivanju da se inteligencija koja je dolazila van "Gajreta" "podesi" shodno "Gajretovim" intencijama, pošto su na Kongresu uzele učešće i ličnosti koje se ne mogu smatrati intelektualcima.¹⁸ Oni su, shodno kasnijim stavovima "Gajretovog" rukovodstva, davali izjave koje se ne nalaze na liniji "Gajretovih" smjernica, nego im se direktno suprotstavljaju, od čega se i Glavni odbor ogradio. Iz tih razloga, Glavni odbor "Gajreta" je zauzeo stav da nije niti može biti odgovoran za cjelokupan rad i stavove Kongresa.¹⁹

Glavni odbor "Gajreta" je odbacio iznijete tvrdnje da podliježe politizaciji i pomaže ostvarivanju činovničkih karijera svojih funkcionera, dodajući da takve klevete praktično onemogućavaju saradnju Glavnog odbora "Gajreta" sa Egzekutivnim odborom Kongresa.²⁰ Nažalost, ovakvi stavovi unutar "Gajreta" doprinijeli su obesmišljanju i samih zaključaka Kongresa, iako ih je usvojio Egzekutivni odbor, odnosno relevantno tijelo samog Kongresa. Bit će da je i tada potvrđeno da se rješavanje opštebošnjačkih pitanja, definisanja nacionalnog programa, svojevrstne agende oporavka i spasa bošnjačkog nacionalnog bića, kosilo sa mnogim ličnim interesima, pri čemu ne smijemo izgubiti iz vida či-

¹⁶ "Burne diskusije o muslimanskom ženskom pitanju", *Večernja Pošta*, br. 2161, 09. septembar 1928., str. 3.

¹⁷ *Ibid.*, str. 5.

¹⁸ "Gajret" i kongres intelektualaca", *Večernja Pošta*, br. 2164, 12. septembar, 1928., str. 6.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

njenicu da su se u “Gajret” infiltrirali nosioci velikosrpskih ideja kojima bilo kakvo okrupnjavanje bošnjačkog korpusa nije odgovaralo.²¹

Vremenom su odnosi Egzekutivnog odbora Kongresa i “Gajreta”, ipak, izgladeni pošto se Egzekutivni odbor ogradio od napisa nekih svojih članova koji su istupali protiv “Gajretovog” Glavnog odbora.²² Glavni odbor “Gajreta” je razmatrajući navedene sugestije prihvatio sugestiju Egzekutivnog odbora, u vezi sa provođenjem odredaba Zakona o poljoprivrednom kreditu i zadugarstvu među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, te je zaključio da otpočne sa otvaranjem zadružnih kurseva u konviktima i pripremama za osnivanje zadruge. Istovremeno je izabrana i zadružna sekcija.²³

...

Sagledavajući epilog Kongresa, analizirajući njegove zaključke i prateći njihovo

provođenje, možemo konstatovati da su se Bošnjaci tog perioda nalazili u vrlo teškoj društveno-političkoj situaciji, iznutra podijeljeni i zaokupljeni marginalnim pitanjima oko kojih su vodili jalove rasprave. Samo par godina prije održavanja Kongresa, Bošnjaci su bili žrtvom genocida u miru. Naime, 1924. godine najpodmukliji pokolj Bošnjaka je izvršen u Šahovićima. Ovaj pokolj karakterističan je po tome što se dogodio u mirnodopskim uvjetima u tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i po tome što niko za njega nije odgovarao. O tom događaju govorilo se samo šapatom i o njemu je ostalo malo tragova, zbog čega je za mnoge bio nepoznanica i u samoj Crnoj Gori, jer je dugo bio zavijen velom šutnje i zaborava. Pokolj u Šahovićima, tj. u Pavinom Polju, Vranešu i drugim okolnim selima bio je najveći zločin nad muslimanima u mirnodopskim uslovima u Kraljevini SHS. Genocid je izvršen

²¹ U provođenju svoje politike nosioci diktature našli su pogodne saradnike u ličnostima koje su se nalazile u društvenoj upravi “Gajreta”, a i od prije su bile poznate po svojoj režimskoj orijentaciji. U ovoj grupi muslimanskih političara koji su “u velikosrpskoj kraljevoj politici tražili rješenje muslimanskog pitanja” isticao se dr. Avdo Hasanbegović, predsjednik “Gajreta”, “preko koga je dr. Milan Srškić provodio u Bosni svoju posebnu muslimansko-srpsku kraljevsku politiku.” Društvo “Gajret”, pod vodstvom srpski orijentisanih muslimana, isticalo se i do tada svojim nacionalnim radom među muslimanima u pravcu njihovog nacionalnog “osvježavanja” u srpskom duhu, a i samo se pod uticajem režimskih elemenata na početku diktature proglasilo srpsko-muslimanskim Društvom, te je smatrano državotvornom i nacionalnom organizacijom. Kao takvo, ono je predstavljalo za režim diktature pogodan instrument za političko djelovanje među muslimanima, pa se tako preko društva “Gajret”, koje je svojom razgranatom mrežom organizacija, pododbora i povjerenika predstavljalo najjače i najveće kulturno-prosvjetno društvo muslimana, vršila intenzivna propaganda populariziranja režima diktature. (Ibrahim Kemura, “Položaj i uloga Islamske vjerske zajednice i “Gajret”a” u društveno-političkom životu muslimana početkom 30-ih godina ovog stoljeća”, <https://www.anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/533/1039> (18.04.2024.)). U “Gajretovim” publikacijama zavode nju diktature i “novog stanja” u državi davala se puna podrška o čemu je pisano sa oduševljenjem. Svim aktima šestojanuarskog režima predstavnici “Gajreta” davali su punu podršku, pa ne treba čuditi što je i povodom donošenja Zakona o nazivu države i podjele zemlje na banovine (nakon čega je Bosna i Hercegovina ispresijecana i prekojena sa 4 banovine op.a.), predsjednik “Gajret”a u ime svih “Gajretovih” radnika uputio telegram Predsjedniku Ministarskog savjeta Petru Živkoviću u kome je taj akt okarakterisan kao “epohalno delo ukidanja istorijskih granica koje su vekovima delile naš narod i što se novom podelom države pruža mogućnost svim pozitivnim snagama našega naroda da razviju nesmetano svoje delo na korist kralja, Otadžbine i Naroda” (IAS, FS, K-42/1929). Kao što je poznato formiranjem banovina, Bosna i Hercegovina bila je vještački pocijepana, a njeni dijelovi ušli su u četiri banovine: Vrbasku, Drinsku, Primorsku i Zetsku. Time je Bosna i Hercegovina i kao istorijska i kao administrativno-upravna cjelina bila razbijena u težnji potpunog negiranja njene posebnosti i cjelovitosti

²² IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora “Gajret”a od 30. XII 1928.

²³ Ibrahim Kemura, str. 186.

9. i 10. novembra 1924. godine. Prethodno su, 7. novembra 1924. godine, crnogorske komite ubili Boška Boškovića iz zasjede na planini Ceru. Za ubistvo je optužen poznati bošnjački komita Jusuf Mehonjić, koji se tada nije ni nalazio u tom području. Na sahrani Boškovića, koja je obavljena 9. novembra u Kolašinskim Poljima, bio je prisutan veliki broj ljudi i državnih činovnika koji su masu pozivali na "osvetu" pripremajući tako teren za pokolj Bošnjaka.²⁴ Pored toga, od 1918. -1928. godine Bošnjaci su u Kraljevini SHS preživjeli ekonomid od kojeg se nikad nisu oporavili.

Međutim i pored svih tih poteškoća u kojima su se nalazili Bošnjaci krajem treće decenije XX. vijeka, pored svih tih izazova na koje je valjalo što spremnije odgovoriti,

oni su i dalje vodili jalove rasprave, iznutra se dijelili po raznim osnovama i pitanjima, služili političkim interesima drugih (pretežno srpskim i hrvatskim) i sl. Tako je unutar tadašnje Islamske zajednice postojala podvojenost po pitanju pokrivanja ženinog lica, kao i po drugim vjerskim pitanjima koja, u tadašnjim okolnostima, nisu bila vrijedna pažnje u odnosu na aktuelno i krajnje nezahvalno društveno-političko stanje Bošnjaka u Kraljevini. Na političkom planu je bilo primjetno da prvo MNO, a kasnije JMO, kao dvije najjače političke stranke među Bošnjacima prve polovine XX. vijeka, nastoje "staviti pod kontrolu" organizaciju i djelovanje "Gajreta", kao najistaknutije i najjače bošnjačke nevladine organizacije, odnosno kulturno-prosvjet-

²⁴ Ovaj genocid je za posljedicu imao potpuno iseljenje bošnjačkog stanovništva, najvećim dijelom u Tursku. Dio njih naselio se u Pljevljima, Sarajevu i istočnoj Bosni. U tadašnju općinu Gornji Rahić, srez Brčko, naselilo se 140 porodica sa oko 400 članova. Tako su iz Šahovića iseljeni svi Bošnjaci, a naziv mjesta promijenjen je u Tomaševo. (Šerbo Rastoder, *Memoari kao historijski izvor ili svjedočenje Milovana Đilasa o događajima u Crnoj Gori prvih decenija XX. vijeka sa posebnim osvrtom na pokolj u Šahovićima 1924.* (Povodom izdanja *Besudne zemlje* na srpskom jeziku), Almanah 33-34, Podgorica, 2006.)

nog društva. Možda bi takve aktivnosti JMO mogli i razumjeti ukoliko bi djelovanje "Gajreta" sagledavali kroz prizmu "prosrpskog" kursa koji je vješto i perfidno proveden i imputiran Bošnjacima. Na koncu i samo kulturno-prosvjetno društvo Bošnjaka koje je bilo jedinstveno, nakon 1923. godine se podijelilo, tako da su i na tom polju Bošnjaci bili pred golemim izazovima, a onaj najveći je bio bavljenje samim sobom.

U pogledu iznesenih zahtjeva za spajanje "Gajreta" sa Narodnom uzdanicom, gore pomenuto saopštenje Glavnog odbora "Gajreta" sadrži načelan stav, da saradnju ovih dvaju društava ovo tijelo prihvata, "pod uslovom da se ona odvija u okvirima "Gajretove ideologije."²⁵ Sve će-šće su se mogli čuti zahtjevi koji su težili ka objedinjavanju kulturnog rada među

Bošnjacima i prevazilaženju kulturne podvojenosti, koja se izražavala u istovremenom egzistiranju dva kulturno-prosvjetna društva, "Gajret"²⁶ i "Narodne uzdanice".²⁷ Takve tendencije, kako tvrdi Kemura, bile su prisutne i kod jednog dijela inteligencije koja se okupljala oko "Narodne uzdanice."²⁸ Naime, konkretan prijedlog o spajanju ova dva društva potekao je i od Asima Dugalića, bivšeg predsjednika "Narodne uzdanice", koji je zagovarao da društvo "Gajret" potpomaže stipendiranje učenika, a "Narodna uzdanica" stipendiranje šegrta.²⁹

Kako god se "Gajret" još 1907. godine našao na kritičkom kursu najjače bošnjačke stranke MNO, jednako kritički je njegov rad sagledavala i JMO, prema čijoj ocjeni vodstvo "Gajreta" nije vodilo dovoljno računa o tome da jedno bošnjačko društvo sa kulturnim ciljevima, ne može

²⁵ "Gajret" i kongres intelektualaca, *Večernja Pošta*, br. 2164, 12. septembar 1928., str. 6.

²⁶ "Gajret" je osnovan s ciljem pomaganja siromašnijim bošnjačkim đacima i studentima. U idejnom pogledu usvojili su kulturnu orijentaciju, da bi u prvoj fazi djelovanja od 1903.–1907. godine u djelovanju bili depolitizirani, djelujući odvojeno pa čak i protivno intencijama Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije (MNO), da bi nakon 1907. godine uticaj Egzekutivnog odbora bio dominantan. Naime, 14. juna 1907. godine u *Musavatu* je objavljen "proglas muslimanima" da u pojedinim mjesnim odborima MNO što više članova upišu u "Gajret", te "da se tako ovo društvo preuzme u narodne ruke i da bude služilo narodnim željama i intencijama, jer ovakvo kakvo je do sada bilo moglo bi biti od nedoglednih štetnih posljedica za našu narodnu akciju." Među potpisnicima je bio i dr. Spaho, kasnije vođa JMO. Na taj proglas predsjednik Bašagić, sa čitavim odborom "Gajreta", uložio je protest u vidu Otvorenog pisma objavljenog u *Ogledalu* br. 4 iz 1907. godine. Takvo stanje je pružilo priliku srpski orijentisanim i "zavedenim" muslimanima poput Osmana Đikića da šire srpsku nacionalnu ideju. Nakon Prvog svjetskog rata, JMO je činila sve da pod svojom kontrolom drži "Gajret", međutim isuviše su jake bile snage koje su ga okrenule ka srpskoj orijentaciji, tako da je nakon zavođenja diktature u Kraljevini društvo nazvano "srpsko-muslimansko-prosvjetno društvo "Gajret" (Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, "Svjetlost" izdavačko preduzeće Sarajevo, 1974., str. 139-140.)

²⁷ Kao protuteža "Gajretu" počelo je 1924. godine da djeluje kulturno društvo "Narodna uzdanica", nastalo na inicijativu JMO i njene kritike "Gajretovog" rada. Iako je to društvo, kako tvrdi Hadžijahić, uprkos rasprostranjenom mišljenju o njegovom hrvatskom nacionalnom djelovanju među Bošnjacima zaista samo u minimalnoj mjeri bilo nacionalno obojeno hrvatstvom, ono je imalo najjači oslonac među pristašama dr. Spahe i JMO. Do 1936. godine bilo je antirežimski nastrojeno. Čak se u uvodnom dijelu Kalendara za 1936. godinu "Narodne uzdanice" njen dugogodišnji predsjednik Edhem Mulabdić javnosti obratio člankom pod naslovom: "Ideologija *Narodne uzdanice*", u kojem ni jednom rječju nije apostrofirano hrvatstvo. Za razliku od "Uzdanice", koja nije razvijala bilo kakvu nacionalnu akciju u hrvatskom smislu, "Gajret" je od 1929. godine nosio prefiks "srpsko". Tek za vrijeme fašističko-ustaške okupacije Bosne i Hercegovine, 27. jula 1941. godine, "Narodna uzdanica" će biti označena kao "hrvatsko muslimansko kulturno društvo." (Ibid., str. 143.-144.)

²⁸ Ibrahim Kemura, str. 177.

²⁹ Asim Dugalić, "Naša kulturna podvojenost", *Reforma*, 1/1928, 8, 1.

tražiti oslonac i podršku bošnjačkog naroda “ako istovremeno djeluje protiv političkih predstavnika toga naroda.” Takve tendencije u pravcu razdvajanja Bošnjaka kroz “Gajretovo” djelovanje pretvorilo je “Gajret” u društvo ljudi, koji su preko “Gajreta” tjerali svoju “prkos-politiku” koja se kosila sa voljom većine Bošnjaka, a čiji su rezultati, konačno, škodili i JMO i samom “Gajretu”.³⁰ Pored toga, konstatovano je postojanje tendencije onemogućavanja upisivanja u “Gajretovo” članstvo najuglednijih Bošnjaka, a sve “iz bojazni da oni svojom brojčanom snagom ne bi ugrozili pozicije vodstva i doveli svoje ljude.”³¹

Vodstvu “Gajreta” je JMO prebacivala da je, radi jačanja svojih političkih pozicija, “paradiralo u partijske svrhe sa povjerenom školskom omladinom te pravilo najgrublje ispade protiv osjećaja muslimanskog elementa, te da je i samo društvo često korišteno kao paravan iza koga su se krile trgovačke špekulacije. Želeći da se inauguriše novi kurs u “Gajretu”, koji će omogućiti da Društvo postane stjecište prosvjetno-kulturnog i ekonomskog podizanja Bošnjaka, vodstvo JMO je ipak zadržalo izvjesnu rezervu u pogledu njegovog daljeg razvoja, ostavljajući vremenu da pokaže spremnost i želju vodstva “Gajreta” za izmjenom svoje orijentacije.”³²

Osvrt predsjednika “Gajreta”, Hajdara Čekre i argumentacija njegovog stava, jasno je pokazivala da su neslaganja između vodstva “Gajreta” i JMO, u prošlosti kao i tad, imali u znatnoj mjeri političke motive i podlogu, posmatrano u najširem smi-

slu te riječi.³³ Zapravo, to i ne treba čuditi imamo li u vidu izuzetno teške okolnosti po Bošnjake koje su nastupile osnivanjem Kraljevine. Za razliku od drugih naroda, Bošnjaci koji su se našli na demografsko-ekonomskom udaru novog režima, nisu bili u prilici da na političke procese gledaju isključivo kroz prizmu stranačkog organizovanja nego su, kad god bi i u kojem god segmentu političkog organizovanja imali priliku, političke procese modelirali kroz one, politički najvitalnije i najprohodnije institucije. Nekad je to bila Islamska zajednica (vjerska organizacija), nekad MNO ili JMO (stranačka organizacija), nekad “Gajret”, “Behar”, “Narodna uzdanica” itd. (kulturna organizacija). Dakle, te procese usmjeravali su, uglavnom, kroz one institucije koje bi bile najbliže očuvanju kompaktnosti bosanskohercegovačke teritorije i Bošnjaka u njoj.

Nije isključeno ni to da su, pored svih opasnosti koje su prijetile Bošnjacima, članovi JMO u “Gajretovim” radnicima vidjeli i svoje političke protivnike, te da su u nastojanju da suzbiju njihov uticaj koji su vršili pomoću “Gajreta” već 1923/24. godine osnovali novo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo “Narodnu uzdanicu.” Ta namjera i pored svesrdnog nastojanja istaknutih prvaka JMO nije postignuta, a društvo “Narodna uzdanica” nije uhvatilo dublji korijen niti je moglo ozbiljnije ugroziti pozicije “Gajreta”, koji je bio već stekao tradiciju i popularnost u bošnjačkim masama. Imajući u vidu te činjenice, Čekro je u ime Glavnog odbora “Gajreta”

³⁰ “25. godišnjica “Gajret”ova”, *Pravda*, 8/ 1928, 35, 2.

³¹ *Ibid.*

³² Ibrahim Kemura, str. 189.

³³ Često pojmove “politika i politički procesi” tumačimo dosta usko te ih razumijevamo uskostranački i uskopartijski uz vrlo često negativan prizvuk. Međutim, pođemo li od Aristotelovog shvatanja politike, lahko zaključujemo da je politika, ustvari, angažman svih u polisu. (Zvonko Posavec, “Značenje Aristotelove politike”, *Politička misao*, Vol. XX.V (1988), No. 2., str. 113.-133.) S tim u vezi, političko djelovanje je moguće kako kroz stranke tako i kulturna udruženja i druge oblike društveno-političkog organizovanja koji imaju za cilj rješavanje aktuelnih pitanja u društvu, odnosno državi.

istakao spremnost na saradnju sa svima, ali je odbio da prihvati diskusiju o spajanju sa "Narodnom uzdanicom". Po njegovom mišljenju to će se pitanje samo riješiti, "jer će slabije afirmisano društvo podleći onom jačem, tj. "Gajretu".³⁴ Prijedloge o fuzionisanju ova dva društva isključivao je i sam program "Gajretovog" nacionalnog rada, koji je vodstvo JMO oštro kritikovalo i uzimalo kao povod da društvo "Gajret" okarakterise kao "antimuslimansku ustanovu." U polemici sa JMO, Čekro je tumačeći i zastupajući "Gajretova" opredjeljenja izjavio: "...mi hoćemo da nacionalno osvješćujemo muslimane, mi hoćemo istodobno da oni budu ujedno dobri muslimani, jer jedno drugo ne isključuje, nego ih upotpunjuje... Kako vidite mi se stavljamo na najšire polje rada, ne samo kao nacionalisti, nego i kao muslimani."³⁵ Ova Čekrina formulacija, kako tvrdi Kemura, upućuje na zaključak da se u koncepciji "Gajreta" jasno razlučuju vjerska i nacionalna određenja i da to društvo zastupa i provodi politiku koja odgovara zvaničnoj nacionalnoj doktrini u Kraljevini SHS. Štaviše, iz konteksta citirane Čekrine izjave proizilazi saglasnost sa tadašnjom savremenom nacionalističkom tezom da je "bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo, u stvari, anacionalno."³⁶

Navedene činjenice dovoljno ilustruju situaciju i atmosferu među bošnjačkim intelektualnim i političkim krugovima tog perioda. Mada su osnovne inicijative za održavanje navedenog Kongresa očigledno bile motivisane konstruktivnim namjerama i premda su rasprave na Kongresu pokrenule, pa i djelomično pokušale od-

govoriti na određena najaktuelnija pitanja kulturnog i ekonomskog života Bošnjaka, ipak je stvarni efekat tog Kongresa, prvenstveno zbog različitih političkih pozicija njegovih učesnika, jakih spoljnih uticaja, a posebno usljed relativno ograničenih vidokruga i dometa predloženih rješenja kao i izolovanosti čitave akcije bošnjačke inteligencije u tadašnjem višenacionalnom bosanskohercegovačkom društvu, ostao, uglavnom, na nivou neostvarenih deklaracija.³⁷

2. REZOLUCIJE, DEKLARACIJE I PROGLASI BOŠNJAČKIH INTELEKTUALACA U OSVIT I TOKOM AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU

Nakon 1945. godine, pa sve do posljednje decenije XX. vijeka nije inicirana i realizovana aktivnost sazivanja bošnjačkog skupa (sabor, kongres i sl.) s ciljem rješavanja gorućih pitanja kulturne, akademske, prosvjetne, vjerske, odnosno društveno-političke zbilje i davanja odgovora na aktuelne probleme pred kojima su se našli Bošnjaci. Možda bi to mogli i razumjeti imamo li u vidu činjenicu da su nove vlasti sve do sedamdesetih godina negirale bošnjački identitet, nakon čega su ih sveli na vjersku grupu, u nacionalnom smislu te riječi, priznajući ih kao Muslimane. Stoga, bilo je organizovanih naučnih skupova, seminara, pojedinačnih i sporadičnih istupa, ali nije zabilježeno da su oni najaktuelniji problemi Bošnjaka nakon 1945. godine, a tiču se njihovog učešća u borbi protiv okupatora i očuvanja sjećanja na masovna ubijanja i pokolje Bošnjaka s početka ra-

³⁴ Užurbane pripreme za "Gajret"ovu proslavu u Sarajevu, "Gajret", 9/1928, str. 184-186.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibrahim Kemura, str. 178.

³⁷ Ibid., str. 189.

ta,³⁸ kao i identitetske potisnutosti,³⁹ javno elaborirani na široj osnovi – sve do početka devedesetih godina XX. vijeka.

Međutim, zahvaljujući ustavnom razvoju Jugoslavije nakon 1963., ustavnim principima radničkog i društvenog samoupravljanja, a posebno nakon 1974. godine i ustavom garantovanih i pretežno realizovanih ekonomsko-socijalnih i obrazovnih prava,⁴⁰ do tad potisnuti narodi kao što su bili Bošnjaci, pod imenom M(m)uslimani, uspjeli su se aktivirati i iznijeti probleme pred širu javnost. Koristeći se privilegijama koje je, i pored svih ambivalentnosti i manipulativnosti te ideje, nudio koncept društvenog samoupravljanja i posebnog delegatskog sistema u formiranju vlasti, Bošnjaci su se organizovali djelujući kroz Socijalistički savez radnog naroda Bosne

i Hercegovine, a što je najjasnije došlo do izražaja već pri popisu stanovništva 1971. godine, kad su se Bošnjaci angažovali na promovisanju nacionalnog imena Musliman⁴¹ (što je tad jedino bilo i prihvatljivo op.a.) i ukazivanja na potiskivane i nerješavane probleme tog naroda.⁴²

Tokom šezdesetih godina sve veći broj muslimanskih intelektualaca, bez obzira na izvjesna nerazumijevanja i otpore, djelatno je razmišljao o historijskoj sudbini svoga naroda u nastojanjima da sebi i drugima objasni ko su i šta su oni. Primjer takvih nastojanja je bila i knjiga Salima Čerića *Bošnjaci srpskohrvatskog jezika*, objavljena u Sarajevu 1968. godine. Početkom septembra 1969. godine održan je u Ohridu V. kongres historičara Jugoslavije, na kojem je raspravljano o etničkim i nacionalnim pro-

³⁸ Da su ubijani i oni koji su bili naklonjeni KPJ-e i komunističkoj ideji, ali istovremeno i slobodni da iznesu istinu kojoj su svjedočili, pokazuje i slučaj Pašage Mandžića, čovjeka koji je bio istaknuti komunist, partizanski rukovodilac, prvoborac i narodni heroj. Pašaga Mandžić je zaista bio jedna od najutjecajnijih osoba u svim sferama života na području tuzlanske regije. Vrhunac sukoba doživio je 1973. godine, kada se na nekoliko nivoa pokrenulo propitivanje najranijeg perioda NOR-a. Pored svega toga, Pašaga Mandžić je odbio učešće u snimanju TV serije o ratnom periodu u produkciji "Dunav film", snimanoj po scenariju Rodoljuba Čolakovića. Tačnije, odbio je, kao politički komesar Šeste proleterske istočnobosanske brigade i neprikosnoveni revolucionar, dati svoj doprinos na već prethodno napisan scenariji Rodoljuba Čolakovića, pošto je imao velike zamjerke na interpretaciju događaja u istočnoj Bosni krajem 1941. i početkom 1942. godine. (Više vidjeti: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998., str. 240-241.)

³⁹ Sve do 1968. godine Bošnjaci su se na popisima stanovništva mogli izjašnjavati kao Srbi, Hrvati, Jugoslaveni ili neopredjeljeni. Najodlučnije akcije političkih zvaničnika u pravcu rješavanja nacionalnog pitanja muslimana (neprepoznatih kao Bošnjaka) su poduzete na sjednici CK SKBiH, 17. maja 1968. godine, kad se partijsko vodstvo odlučilo da naziv Musliman (sa velikim M) bude upotrijebljen kao nacionalna oznaka muslimana u Bosni i Hercegovini, čime je vjerska odrednica "Musliman" shvatana kao nacionalno opredjeljenje potisnula klasičnu nacionalnu i multikonfesionalnu odrednicu Bošnjak, a iste svela na vjersku odrednicu. U zaključcima je izričito kazano da i historija i "današnja socijalistička praksa" potvrđuju da su Muslimani "poseban narod." Tako je puno priznanje Muslimana, kao šestog jugoslavenskog naroda, proglašeno na V kongresu SKBiH od 11. januara 1969. godine. "U pravopisu je ova odluka našla odgovarajući izraz u pisanju velikog M kad se označava nacionalna pripadnost (Musliman, Hrvat, Srbin itd.) a u pisanju malog m kad se misli na vjersku pripadnost (musliman, katolik, pravoslavac itd.)." (Srećko M. Džaja, *Politička realnost Jugoslavenstva*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb, 2004., str. 264.)

⁴⁰ Vidjeti čl. 165, 184-190 Ustava SFRJ ("Službeni list SFRJ" br. 9, 21.02.1974.).

⁴¹ Popis je pokazao da u Bosni i Hercegovini živi 1.482.000 Bošnjaka, tj. 39,6%, dok ih je u Jugoslaviji živjelo ukupno 1.729.932, odnosno 8,4% što ih je ubrajalo u treći, po brojnosti narod, u Jugoslaviji. U tom periodu na prostoru cijele SFRJ sazrijeva nacionalno-politička kriza čije rješavanje je odredilo sudbinu SFRJ kao složene države. (Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, str. 362.)

⁴² Značajan doprinos na tom polju dao je Muhamed Hadžijahić knjigom *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, koju je izdalo izdavačko preduzeće "Svjetlost" u Sarajevu 1974. godine.

cesima na južnoslavenskom tlu od doseljavanja Slavena do poslijeratnih vremena. Na Kongresu je podneseno šest referata (N. Filipović, M. Hadžijahić, E. Redžić, A. Sućeska, A. Handžić i A. Purivatra) o različitim pitanjima etničkoga i nacionalnog fenomena Bošnjaka, o kojima je u svim sekcijama Kongresa vođena veoma živa rasprava. Taj je kongres ušao u historiju kao prvi veliki znanstveni forum na kojem se nacionalno pitanje Bošnjaka nastojalo, prije svega, naučno postaviti. Sljedeći takav događaj bio je naučni skup u povodu proslave 25-te godišnjice rada poznate sarajevske izdavačke kuće *Svjetlost*, koji je održan početkom novembra 1970. godine. Na tom je skupu akademik Midhat Begić podnio uvodni referat o književnim kretanjima u Bosni i Hercegovini od 1945. godine u kojem je utemeljeno obrazložio tezu da se Bošnjacima, s obzirom na njihovu narodnu književnost i njen produžetak u njihovom umjetničkom stvaranju, mora priznati vlastiti literarni izraz i vlastita književnost. Bez obzira na prigovore koji su tom prilikom s raznih strana upućeni Begiću i koji su prerasli u pravu šovinističku kampanju, njegov je referat dao snažan podsticaj proučavanju i sistematizovanju muslimanske književnosti. Već je 1971. godine izašla obimna književno-historijska monografija Muhsina Rizvića o *Beharu*, prvom bošnjačkom književnom časopisu, koji, ustvari, predstavlja studiju o bošnjačkom kulturnom preporodu na prijelomu XIX. i XX. vijeka. Među navedenom plejadom vrlo cijenjenih imena i naučnih radnika, svoje mjesto je našao i Alija Isaković, koji je 1972. godine objavio izbor iz musliman-

ske književnosti pod naslovom *Biserje*, kao prvu antologiju bošnjačke književnosti. Nosiocima bošnjačke kulturne reafirmacije i reanimacije, tokom prve polovine sedamdesetih godina XX. vijeka, pridružio se i Muhamed Hadžijahić, koji je 1974. godine objavio enciklopedijsku studiju *Od tradicije do identiteta*, o “genezi nacionalnog pitanja bosanskih muslimana.”⁴³ Postalo je jasno da bez samosvijesti i konkretne povijesne i duhovne sadržine, samo političko i statističko uvažavanje Bošnjaka nije dovoljno. Bilo je nužno pristupiti kritičkom proučavanju i vrednovanju cjelokupnoga bošnjačkog povijesnog naslijeđa u svim oblastima društvenoga života.⁴⁴

Prvi parlamentarni izbori u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine provedeni su 18. novembra 1990. godine. Međutim, ustavna kriza u SFRJ je nastupila dosta ranije, još na Osmoj sjednici CK SK Srbije, 1987. godine, kad je izvršena takozvana “antibirokratska” revolucija, da bi početkom jula 1990. godine odlukom Skupštine Srbije protuustavno bila raspuštena Skupština AP Kosovo. Krajem septembra 1990. godine Srbija je donijela novi Ustav zasijecajući ravno u ustavni poredak SFRJ. Srbiju su u tom pogledu pratile parlamentarne skupštine Hrvatske i Slovenije. Tako je u decembru 1990. Hrvatska usvojila tzv. “Božićni ustav”, da bi Slovenija februara 1991. godine usvojila ustavni amandman kojim je Sloveniju definisala kao samostalnu državu.⁴⁵ Makedonija je “mirno izašla” nakon referenduma u septembru 1991. godine. Dok su novim ustavima republike proglašene nezavisnim, uz brisanje prefiksa “socijalistička”, Bosna i Hercegovina je i dalje

⁴³ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”, Sarajevo, 2006., str. 566.-567.

⁴⁴ Ajdin Huseinspahić, *Od berlinske do dejtonske Bosne i Hercegovine – pravno-politički status Bošnjaka*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod”/Naučno-istraživački centar, Zenica, 2023., str. 215.

⁴⁵ Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, str. 370.

bila “socijalistička republika” koja ničim nije ugrožavala ustavni poredak SFRJ.⁴⁶

Međutim, shodno okolnostima i okruženju u kojem se našla, Skupština SR Bosne i Hercegovine je tek 14. oktobra 1991. godine usvojila Memorandum o nezavisnosti, da bi Badinterova komisija, mišljenjem br. 4 od 11. januara 1992. godine vlastima u Republici Bosni i Hercegovini preporučila da provede referendum o nezavisnosti, što je i učinjeno 29. februara i 1. marta iste godine.⁴⁷

U tim, vrlo teškim i izazovnim okolnostima, 7. januara 1991. godine u Sarajevu je održano zasjedanje bošnjačkih intelektualaca (još uvijek pod imenom “Muslimani”), na kojem je usvojena *Rezolucija muslimanskih intelektualaca* u čijoj je preambuli navedeno “da su Muslimani suočeni sa učestalim pokušajima isključivanja kao ravnopravnih sudionika u svim razgovorima i sporazumima o sređivanju i unapređivanju odnosa među jugoslavenskim narodima i republikama.” Uvjereni da će njihov glas koristiti “svima u razumijevanju sudbinske potrebe Muslimana da zajedno sa Srbima, Hrvatima, Crnogorcima, Albancima, Makedoncima i Slovincima i zajedno sa svim drugim bliskim i dalekim osiguraju najbolje uslove međusobnog uvažavanja, saradnje i natjecanja u zajedničkom hodu prema boljoj budućnosti”, Bošnjaci su svoja stanovišta istaknuli u osam tačaka. U prvoj tački muslimanski intelektualci, kako su se oslovljavali, su naglasili da smatraju posve neprihvatljivim i nedopustivim da bilo ko, bilo kada

i bilo gdje direktno ili indirektno, prešućuje, osporava činjenicu da su Muslimani zaseban i suveren narod, s istim i sličnim nacionalnim potrebama – u području ekonomske, finansijske, socijalne, kulturne i znanstveno-tehničke politike – koje imaju Srbi, Hrvati, Slovinci, Crnogorci, Albanci, Makedonci i svi drugi. U drugoj tački Rezolucije navedeno je da su “muslimanski intelektualci” protiv svakog pokušaja promjene unutrašnjih granica, da bi već u trećoj tački konstatovali da su “Muslimani dulje od jednog stoljeća unazad prinudno stavljeni u položaj neravnopravnosti u svim područjima života. O nerazdvojivoj povezanosti i međusobnoj upućenosti svih sudbina, tj. naroda u Bosni i Hercegovini jednih na druge, govori četvrta tačka Rezolucije, dok u petoj tački članovi jednoglasno izražavaju uvjerenje da dijele osjećanja i spremnost cijelog “Muslimanskog naroda da budu uvažavani kao nacija poput ostalih čiji nacionalni kapacitet uvažavaju.” U šestoj tački je navedeno da nijedan predstavnik “Muslimana bio on pojedinac, kolektiv ili organizacija ne može govoriti u ime Muslimana, ukoliko na bilo koji način dovodi u pitanje neporeciva i nadvremena načela životnog interesa Muslimana, kao što je princip da su Muslimani u Jugoslaviji zaseban i suveren narod čiji opstanak i razvoj nije odvojiv od opstanka i razvoja suverene demokratske države Bosne i Hercegovine.” U skladu s tim, intelektualci su 1991. godine poručili da je “opstanak i razvoj demokratske i pravedne jugoslavenske zajednice Muslimana preduslov vlastitog

⁴⁶ Na osnovu tačke III Odluke o proglašenju neposredne ratne opasnosti, Predsjedništvo SR BiH, na sjednici održanoj 8. aprila 1992. godine, donijelo je i Uredbu o izmjeni naziva SR BiH, a kojom je prethodni naziv države SR BiH zamijenjen novim nazivom, Republika BiH (R BiH). Vidjeti: Uredba br. 01-011-302/92.

⁴⁷ Iako su rezultati referenduma verifikovani u Skupštini 4. marta 1992. godine, a država priznata od strane Evropske zajednice i SAD 6. aprila i primljena u Ujedinjene nacije 21./22. maja 1992. godine, Srbija i Crna Gora, odnosno vojne snage bivše JNA, uz pomoć paramilitarnih formacija bosanskih Srba izvršili se čin agresije na Bosnu i Hercegovinu, čemu će se 1993. godine priključiti vojni i politički vrh Hrvatske, odnosno HVO u Bosni i Hercegovini. Vidjeti: Sažetak presude Žalbenog vijeća u predmetu Prlić i drugi od 29. novembra 2017., <https://www.icty.org/x/cases/prlic/acjug/bcs/171129-summary-bcs.pdf> (14.05.2022.).

opstanka i razvoja.” U sedmoj tački “Muslimani posebno podržavaju sve demokratske i legalno izabrane predstavnike Republike Bosne i Hercegovine”, dok u osmoj tački muslimanski intelektualci pružaju podršku svim legalno izabranim predstavnicima demokratske vlasti u Bosni i Hercegovini u zastupanju i odbrani navedenih načela. Na koncu, iskazana je “odlučnost i spremnost muslimanskih intelektualaca da stoje u redovima s cijelim muslimanskim narodom i svim narodima i ljudima dobre volje u onemogućavanju ostvarivanja nakan a podjeli Bosne.”⁴⁸

Sredinom 1991. godine, u okolnostima koje su nagovještavale teške dane za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake, sve izvjesnijom eskalacijom i izbijanjem rata u Sloveniji i Hrvatskoj,⁴⁹ najveći teret odgovornosti je bio na bošnjačkom političkom vodstvu, ali i drugim institucijama i intelektualcima, čija bi kolebljivost i popustljivost prema agresorima, ali i neadekvatno plasiranje informacija, značilo izlaganje, ne samo Bošnjaka nego i Bosne i Hercegovine, dugoročno nepovoljnim okolnostima.⁵⁰ Ovo nikako ne umanjuje značaj i ulogu neboš-

⁴⁸ *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Kulturno društvo muslimana “Preporod” i Udruženje intelektualaca Muslimana Zenice, “Dom štampe” Zenica, Sarajevo-Zenica, februar 1993., str. 40-43.

⁴⁹ U Sloveniji je u maju 1990., istodobno kada i u Hrvatskoj, oružje Teritorijalne obrane stavljeno “pod kontrolu JNA”, ali su Slovenci ipak uspjeli sačuvati jednu trećinu svog naoružanja. Prema rezultatima slovenskog plebiscita od 23. prosinca 1990. bilo je jasno da se Slovenija kreće na svome putu prema samostalnosti i odvajanju iz Jugoslavije. (Guštin, Damijan, “Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza s jugoslavenskom državom (od ‘nenačelne koalicije’ do raspada vojnog saveza 1989.-1991.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 40(1), 2008., str. 85.-104.). Prašinu je podigla i vježba slovenske TO koja je prikazana na slovenskoj televiziji nekoliko dana prije izlaska na glasanje za plebiscit. Bilo je vidljivo da su postrojeni pripadnici Teritorijalne odbrane (TO) naoružani oružjem koje nije izgledalo kao iz jugoslavenskih tvornica, što je bio očiti dokaz o uvozu oružja. Dana 23. maja 1991. u blizini nastavnog centra u Pekrama pripadnici slovenske Teritorijalne obrane su razoružali grupu vojnika 195. motorizirane brigade iz Maribora i nakon saslušanja pustili ih s oružjem. Ovim događajem su započele i međusobne “čarke” između TO Slovenije i JNA. (Davor Marijan, *Slom Titove armije*, Golden Marketing–Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 191.). Vojnih vrh JNA je upotrijebio začuđujuće male pješačke snage s obzirom da su u 5. vojnoj oblasti bile snage u jačini od 45000 vojnika i 4000 časnika. Uostalom, JNA nije uopće upotrijebila svoje topničke snage koje su se sastojale od oko 1000 topova, haubica i bacača raketa, a upotrijebili su tek mali broj tenkova i oklopnih vozila od 1160 koliko ih je bilo u okviru 5. vojne oblasti. Situacija u zrakoplovstvu je bila ista jer je upotrijebljeno samo 3 posto kapaciteta ratnog zrakoplovstva. Sveukupno, za rat u Sloveniji JNA je izdvojila 15 posto kapaciteta oružanih snaga unutar 5. vojne oblasti (Božo Repe, “Vojna za Slovenijo”, *Zgodovina v šoli*, 15, 3-4, 2006-2007., str. 41.-59.)

U zapadnoj Slavoniji lokalni su Srbi 13. augusta proglasili Srpsku autonomnu oblast (SAO) Zapadnu Slavoniju, a njihove oružane grupe su 16. augusta napale jedinicu hrvatske policije i Zbora narodne garde. Srpske paravojne jedinice su 19. augusta napale i grad Pakrac. U pomoć napadnutom Pakracu i lokalnim policajcima iz pravca Bjelovara, također usput čisteći teren, stigla je jedinica za posebne namjene Policijske uprave Bjelovar, a iz Zagreba je pristigao i dio antiterorističke jedinice. Dana 2. jula 1991. u istočnim dijelovima Hrvatske počeo je razmještaj mehaniziranih brigada JNA duž granice Hrvatske i Srbije, odnosno Vojvodine. (Davor Marijan, *Obrana i pad Vukovara*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., str. 78-79.)

⁵⁰ Zanimljivo je svjedočenje Osmana Brke: “Da smo 1990., 1991. i početkom 1992. godine transparentno poduzimali vojne mjere, Milošević i JNA bi dobili opravdanje za pokretanje širih borbenih operacija pod izgovorom da se legalno bore protiv paravojnih formacija. Masovno bi stradalo nersrpsko stanovništvo, a naročito Bošnjaci. Sve bi se to događalo prije međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, što bi bitno otežalo našu poziciju i dovelo u pitanje međunarodnu podršku koju smo očekivali... Morali smo djelovati da se ne izložimo riziku falsificiranja krivnje za rat, niti riziku koji proizilazi iz četničkih, sve grubljih i direktnijih prijetnji da nas pobiju i protjeraju.” (Osman Brka, *SDA-ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2007., str. 243.-244.)

njaka u nadolazećem periodu, ali njihov vojno-politički kapacitet ne bi bio dostatan da odbrane već izbornu nezavisnost, suverenitet, teritorijalni integritet i međunarodnopravni subjektivitet Republike Bosne i Hercegovine. Zajedno sa svim patriotama, ali prije svega besprijekorno odlučni da odbrane Bosnu i Hercegovinu, Bošnjaci su u tim prelomnim trenucima koristili sve svoje kapacitete kako bi svijetu poručili da su za mir, ali i građansku republiku Bosnu i Hercegovinu. Tako su se osvijestili Bošnjaci, njih 356, kulturno-akademskog, intelektualnog i političkog nivoa, a na poziv rhm. Alije Izetbegovića kao predsjednika najjače političke stranke Bošnjaka u tom periodu, Stranke demokratske akcije (SDA), sastali 10. juna 1991. godine u Domu milicije. Sastanak je trajao od 17,00 do 22,00 h, a kako bi bile razmotrene sve mogućnosti odbrane zemlje.⁵¹

Podršku sastanku dalo je Kulturno društvo muslimana "Preporod", humanitarna organizacija "Merhamet" i na stotine intelektualaca. Na tom sastanku uspostavljeno je Vijeće za nacionalnu odbranu, odnosno Nacionalni savjet odbrane i usvojena Platforma za formiranje Patriotske lige, kao čeda SDA a koja će imati odlučujuću ulogu u organizaciji odbrane od agresora iz koje će kasnije izrasti Armija Republike Bosne i Hercegovine. Učesnici skupa su govorili o konkretnim stvarima, koje je valjalo što skorije poduzeti, da bi na kraju svojevrsnog "saborovanja" Bošnjaka

bio usvojen Proglas iz kojeg je proisticalo da će se Bošnjaci zalagati za Jugoslaviju, ali boriti za Bosnu i Hercegovinu.⁵² Nažalost, i tad je bilo onih koji nisu razumjeli datosti mjesta i vremena pa su ignorisali navedeno okupljanje u Domu milicije. Jedan od njih je bio i predsjednik SK BiH Nijaz Duraković, koji se nije odazvao na navedeno okupljanje.⁵³

Skup je istaknuo svoje opredjeljenje za "suverenu i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu, kao domovinu bosanskih Muslimana i otadžbinu svih jugoslavenskih Muslimana". Učesnici skupa su naglasili da su se za taj izbor "spremni boriti". U tu svrhu osnovano je Vijeće nacionalne obrane muslimanskog naroda s "Patriotskom ligom" kao svojim vojnim krilom. U radu Vijeća sudjelovali su i službenici MUP-a SR BiH.⁵⁴ Skupom je predsjedavao Alija Izetbegović.

Usvojenim Proglasom Bošnjaci, odnosno "muslimanski" zastupnici u Skupštini Bosne i Hercegovine, općinskim skupštinama, članovi Glavnog i Izvršnog odbora SDA (poziv je bio upućen i Bošnjacima u drugim političkim partijama, ali se nisu odazvali), članovi Predsjedništva Kulturnog društva Muslimana "Preporod", članovi Glavnog odbora Dobrotvornog društva "Merhamet", potpisnici Rezolucije muslimanskih intelektualaca ("Rezolucija 84"), nezavisni izvantranački intelektualci i privrednici, "svi pripadnici muslimanskog naroda", su nakon razmatranja sadašnjeg i budućeg položaja "Muslimana u Bosni

⁵¹ *Ibid.*, str. 245.

⁵² Tako su Nacionalni savjet za odbranu i Proglas predstavljali najvažnije rezultate tog sastanka, sa svojevršnim elementima saborskog okupljanja. Tako je dobivena osnova za uspostavljanje "Patriotske lige" kao oblika vojno-političkih priprema za odbranu Bosne i Hercegovine. *Ibid.*, str. 247.

⁵³ Brka smatra da bi odazivanje Durakovića navedenom skupu, kao i njegovo uzimanje učešća u njegovom radu uveliko doprinijelo boljoj pripremi odbrane države. Ilustrativan je primjer iz Stoca gdje je, po kazivanju dr. Filandre, bilo 42 Bošnjaka sa vojnim obrazovanjem. Niko od njih nije prihvatio ulogu u sistemu odbrane države, što ukazuje na to da su komunisti vrlo teško prepoznavali alarmantnost date situacije. *Ibid.*, str. 248.

⁵⁴ "Proglas", *Muslimanski glas*, 14. juna 1991., str. 2. Uporediti: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, Zagreb-Sarajevo 1999., str. 378.

i Hercegovini, Sandžaku i na širem jugoslavenskom prostoru, a svjesni ozbiljnosti prilika i odgovornosti pred muslimanskim narodom”, pred javnost izašli sa devet zaključaka.

U prvom zaključku bošnjački predstavnici su stali na stanovište da su se Bošnjaci našli na historijskom raskršću i pred izborom koji se ne može odgađati, a to je suverena i cjelovita Bosna i Hercegovina za koju su Bošnjaci iskazali spremnost da se bore. Drugim zaključkom Bošnjaci su iskazali svoju opredijeljenost samo za Jugoslaviju koja priznaje suverenost i ravnopravnost Bosne i Hercegovine, jer je, kako su naveli, “Bosna i Hercegovina domovina svih Muslimana, Srba, Hrvata i svih građana koji u njoj žive. Ona nije djeljiva jer je izmiješana...Stoga pozivamo sve Muslimane, sve Srbe i sve Hrvate, sve građane Bosne i Hercegovine, da brane svoju domovinu.” Trećim zaključkom Bošnjaci su iskazali trajno opredjeljenje za Bosnu i Hercegovinu kao građansku republiku u kojoj će biti poštovana sloboda i prava čovjeka i građanina i nacionalna prava naroda i manjina, u kojoj će vladati ekonomska i politička demokratija. U četvrtom zaključku Proglasa akcentiran je princip građanskog uređenja, ono što danas mnogi zagovaraju nauštrb bošnjaštva ne razumijevajući kontekst vremenskih okolnosti kao i da su Bošnjaci ta pitanja otvorili u najkritičnijem momentu, pozivajući i ostale narode da isto poduzmu, na što su se oni oglušili. Naime, još 1991. Bošnjaci su jasno poručili da su spremni dio svoga nacionalnog suvereniteta prenijeti na građanski suverenitet Bosne i Hercegovine, pozivajući istovremeno bh. Srbe i Hrvate da na isti način dio svoga nacionalnog suvereniteta prenesu na građanski suverenitet Bosne i Hercegovine. “Suverenitet Bosne i Hercegovine jeste zalog nacionalnog suvereniteta svakog od nas.” Pe-

tim zaključkom Bošnjaci su iskazali vjeru u potrebu integracija na jugoslavenskom i europskom prostoru, te da za otvorenost granica postoji samo jedan uslov, a to su prijateljske namjere. Tačkom šest Proglasa osnovan je Savjet za nacionalnu odbranu zbog, kako je navedeno, političkog i nacionalnog hegemonizma i velikodržavlja koji prijete opstanku Bosne i Hercegovine kao republike, a samim tim direktno i opstanku bošnjačkog naroda. U sedmom zaključku Bošnjaci su pozvali sve građane Bosne i Hercegovine da se odlučno suprotstave svakoj politici i djelatnosti koje osporavaju ili ugrožavaju ravnopravnost i cjelovitost Bosne i Hercegovine i jednaka prava svih njenih građana i naroda. Ovim zaključkom posebno je pozvana SDA da preispita svoje odnose prema onim političkim strankama koje rade protiv Bosne i Hercegovine. U osmom zaključku učesnici sastanka su iskazali svoje uvjerenje u trajnu vrijednost demokratije i demokratskih ustanova, izražavajući spremnost za dijalogom o svim pitanjima u građanskoj i demokratskoj republici Bosni i Hercegovini. Na kraju, posljednjim, devetim zaključkom konstatovano je da su Bošnjaci, sjedinjeni i okupljeni oko svojih političkih zastupnika, organizacija i društava, snaga i garancija opstanka Bosne i Hercegovine kao suverene i nedjeljive republike, uređene na temeljima najboljih iskustava europskih građanskih država.⁵⁵ Iako proklamovani u duhu univerzalnih, demokratskih, humanih i kulturoloških vrijednosti, zaključci izneseni u Proglasu nisu naišli na razumijevanje u SR Bosni i Hercegovini.

Tačno mjesec dana nakon održanog referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu je 29. marta 1992. godine usvojena Deklaracija intelektualaca muslimana Sarajeva u kojoj je podržano

⁵⁵ Proglas, *Muslimanski glas*, 14. VI 1991.

novo ustavno uređenje države, utemeljeno na suverenosti i nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, uređene kao demokratske parlamentarne građanske republike. Intelektualci su rješenje krize vidjeli u državnom jedinstvu zemlje, u granicama i mehanizmima zaštite individualnih i kolektivnih nacionalnih prava, ustavno uređenih i regulisanih međunarodnim normama. Značajno je naglasiti da je u Deklaraciji naznačeno da decentralizacija treba biti izvedena radi poboljšanja funkcionisanja demokratske vlasti, a ne blokiranja centralne uprave.⁵⁶

U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, tačnije 22. decembra 1992. godine u Sarajevu je, nakon temeljitog razmatranja bitnih pravaca djelovanja muslimanskog društva, održan Kongres na kojem je usvojena Rezolucija kojom je u 14 tačaka traženo da što hitnije bude okončana agresija na Bosnu i Hercegovinu. U prvoj, drugoj i trećoj tački Rezolucije je konstatovano da su bosanski Muslimani (Bošnjaci) baštinici milenijske civilizacije i kulture koju su zajedno sa susjedima gradili u svojoj jedinjoj domovini, da je Bosna i Hercegovina u hiljadugodišnjoj povijesti prošla kroz više oblika državnosti, te da su Bošnjaci-bosanski Muslimani oduvijek bili činoci i posrednici susretanja i spajanja, a ne omraze i antagonizma, razdvajanja i uništavanja. Kroz četvrtu tačku Rezolucije Kongres zaključuje da je historijska obaveza bosansko-muslimanskih intelektualaca da se još više okrenu svome narodu u tom dramatičnom vremenu, kad je bio u pitanju biološki opstanak i duhovni integritet naroda, kad se u opasnosti našla vjekovna postojbina. U petoj tački je izneseno da samo ujedinjeni i složni Bošnjaci-bosanski Muslimani mogu sačuvati svoje, agresijom ugroženo, nacionalno biće, dok je u šestoj tački naglašeno

da, iako rat u Bosni i Hercegovini nije ni etnički ni građanski niti vjerski, međunarodna zajednica je uskratila pomoć našoj Republici tokom agresije. Kongres je sedmom tačkom podržao stav Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine da se nastavi borba za oslobođenje Bosne i Hercegovine, dok je u osmoj tački navedeno da su bosanski Muslimani-Bošnjaci sudbinski vezani za opstanak Republike. U devetoj tački Rezolucije je navedeno da je stajalište Republike o prihvatanju pregovora o uspostavljanju trajnog mira sa legitimnim predstavnicima Srbije i Crne Gore opravdano samo pod uslovom da druga strana prihvati međunarodno priznate granice Bosne i Hercegovine, restituciju pređašnjeg stanja u Bosni i Hercegovini, posebno u odnosu na povratak prognanika, a sve pod uslovom da se ne dozvoli pozivanje na politiku gotovog čina. U desetoj tački je naglašeno da predstavnici Republike ne smiju dati tokom pregovora pristanak na postavljanje međunarodnih vojnih snaga između agresorskih i odbrambenih formacija na dostignutim linijama. Kongres je kroz jedanaestu tačku podržao zaključke Organizacije Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija koje otvoreno ističu da počinjeni zločin ne smije ostati nekažnjen. U dvanaestoj tački je naglašeno da se Kongres zalaže za međunarodnu poziciju koja će Republici Bosni i Hercegovini osigurati efikasno i svestrano uključivanje u sve evropske i svjetske razvojne i ukupne ekonomske i kulturno-historijske tokove. U pretposljednjoj, trinaestoj tački je naglašena potreba da se u Bosni i Hercegovini i po završetku rata, uspostave pokidane veze među narodima. Na kraju je u četrnaestoj tački navedeno da Kongres insistira na tome da bošnjačko društvo u budućnosti mora obnavljati i dopunjavati

⁵⁶ *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Kulturno društvo muslimana "Preporod" i Udruženje intelektualaca Muslimana Zenice, "Dom štampe" Zenica, Sarajevo-Zenica, februar 1993., str. 40-43.

svoju historijsku memoriju, a istovremeno svoj život organizovati tako da više nikad ne bude ovisno o tuđoj milosti i pomoći.⁵⁷ Kongres je nakon Rezolucije, uz poziv da se oslobodilačkim ratom zaustavi genocid, usvojio nekoliko proglašenja, i to: Proglas o prognanicima, Proglas majkama i sestrama ženama stradalnicama, Proglas za očuvanje kulturne baštine bosanskih Muslimana, Proglas o bosanskom jeziku i ratni Proglas bosanskomuslimanskih intelektualaca. Svaki od proglašenja je posebno upečatljiv, prožet patriotskim duhom i bezuslovnom spremnošću da se u okolnostima agresije stave na raspolaganje svi segmenti društva.

Decembarški Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca, je tako postavio osnove intelektualno-kulturnog suprotstavljanja agresoru, te udario temelje osnivanja Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca. Zato se svake godine 22. decembar i obilježava kao dan osnivanja Vijeća.⁵⁸

Svako zasjedanje bošnjačkih ili bosanskomuslimanskih intelektualaca, kako su se nominovali 1991. i 1992. godine, uvažavajući ustavni okvir Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine nosilo je svoju težinu i u povijesti će ostati zapisano kao svjedočanstvo o tome za šta su se zalagali bošnjački intelektualci u vremenu kad su se, u velikom broju, srpski i hrvatski intelektualci nalazili na strani fašizma, šovinizma i nacizma kreirajući platforme za realizaciju velikosrpskih i velikohrvatskih planova. Navedena zasjedanja, odnosno Kongresi bošnjačkih intelektualaca nisu

bili organizovani na institucionalnoj i jednoj široj platformi (akademsko-kulturnoj, privrednoj, vjerskoj, medijskoj, političkoj i sl.) koja bi osigurala kreiranje i provođenje dugoročnijih nacionalnih programa i planova bošnjačkog opstanka i očuvanja Bosne i Hercegovine, a što je i razumljivo obzirom na izuzetno teške i neizvjesne društveno-političke okolnosti i kontekst predagresorskih i agresorskih aktivnosti susjednih država u Republici Bosni i Hercegovini. Međutim, navedenim okupljanjima i proglašenjima bošnjačkih intelektualaca (7. januara 1991., 29. marta 1992. i 22. decembra 1992.), uspostavljeni su jaki temelji za što kvalitetnije donošenje odluka na Prvom i Drugom bošnjačkom saboru 1993. i 1994. godine.

Svojevremeno oglašavanje bošnjačkih intelektualaca, o stanju, perspektivama i viziji opstanka države Bosne i Hercegovine i Bošnjaka u periodu agresije, zaključeno je objavljivanjem Programa opstanka Bošnjaka koji je publikovao Udruženje intelektualaca Bošnjaka Zenice, 1995. godine.

3. PRVI I DRUGI BOŠNJAČKI SABOR 1993. I 1994. GODINE

Nakon 64 godine od prvog skupa/kongresa bosanskih Muslimana, odnosno Bošnjaka u XX. vijeku, bošnjačka elita, koju je Alija Isaković nominovao "sviješču i savješću bošnjačkog naroda", ponovo se ujedinila, ali ovaj put u uslovima dvostruke agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.⁵⁹ Od bošnjačkog intelektualnog kruga se oče-

⁵⁷ *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Sarajevo-Zenica, februar 1993., str. 30-33.

⁵⁸ Zvanično, prvi i ujedno osnivački kongres Vijeća je održan 22. decembra 1992. godine u Sarajevu. U nekim izvorima se navodi da se *Kongres muslimanskih intelektualaca* održan 6/7. septembra 1928. godine u Sarajevu smatra za početak rada ove organizacije. (Fabio Giomi, "Reforma-The Organization of Progressive Muslims and its Role in Interwar Bosnia", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Volume 29, izd. 4, 2009, str. 495.-510, DOI: 10.1080/13602000903411390; Edward Allworth, *Muslim communities reemerge: historical perspectives on nationality, politics, and opposition in the former Soviet Union and Yugoslavia*, Duke University Press, 1994, ISBN 0822314908.)

⁵⁹ Vidjeti presude o udruženim zločinačkim poduhvatima u slučajevima: Prlić i drugi (29.11.2017.), <https://www.icty.org/x/cases/prlic/acjug/bcs/171129-summary-bcs.pdf> (20.04.2024.) Stanišić i Simatović (31.05.2023.),

kivalo da argumentovano podrži ili odbije konkretne prijedloge međunarodne zajednice, te da se očituje o nacionalnom identitetu “bosanskih Muslimana”, u okolnostima kad se Republika Bosna i Hercegovina našla na udaru hegemonističko-fašističkih politika izvana i domaćih izdajnika, na čelu sa Radovanom Karadžićem, Matom Bobanom, Jadrankom Prlićem, Fikretom Abdićem i dr. presuđenim zločincima iznutra.⁶⁰

Za razliku od prvog kongresa u XX. vijeku kojeg su Bošnjaci održali u “mirnodopskim” okolnostima, ali u izuzetno nepovoljnom društveno-ekonomskom i političkom kontekstu, drugi njihov kongres poznat kao “prvi bošnjački Sabor” održan je u okolnostima kad su agresori na Bosnu i Hercegovinu činili zločin genocida, kulturocida, urbicida, ekonomicida i protjerivanja Bošnjaka s njihovih ognjišta–i to otvoreno i planirano.⁶¹

To je period kad je Bosna i Hercegovina “krvarila” zbog agresivne i hegemonističke politike susjeda i njihove želje za podjelom njene teritorije. Tako je u cilju realizacije zacrtanih nacističko-fašističkih ciljeva od strane rigidnog krila Hrvatske demokratske zajednice u Bosni i Hercegovini, a uz pomoć tadašnjeg vojno-političkog vrha Republike Hrvatske u Grudama 12. novembra 1991. godine formirana tzv. “hrvatska zajednica herceg-bosna (hzhb)”, da bi 24. avgusta 1993. godine u Livnu

bila proglašena “hrvatska republika herceg-bosna”. Ustavni sud Republike Bosne i Hercegovine je svojom odlukom od 20. januara 1994. godine poništio Odluku kojom je proglašena “hrvatska republika herceg-bosna”–teroristička organizacija iza koje stoji presuda za udruženi zločinački poduhvat od 29. novembra 2017. godine. Već 9. januara 1992. godine, jednim terorističkim i protuustavnim činom, formirana je “srpska republika” Bosna i Hercegovina (preimenovane aprila 1992. godine u “republika srpska”), da bi u martu iste godine bio usvojen i ustav te kvazitvorevine. Postupak o ocjeni ustavnosti tih akata pred Ustavnim sudom Republike Bosne i Hercegovine pokrenut je 28. septembra 1992. godine, nakon kojeg su 8. oktobra 1992. godine Deklaracija od 9. januara, kao i Ustav srpske “republike” Bosne i Hercegovine, iz februara iste godine, kao i svi na njima zasnovani provedbeni propisi, proglašeni neustavnim, dok je “Skupština srpskog naroda u BiH” proglašena nelegalnim i neformalnim organom.⁶² Ustavni sud Republike Bosne i Hercegovine konačno je, 4. oktobra 1993. godine, donio Odluku o poništenju Odluke tzv. Ustavotvorne skupštine o obrazovanju “autonomne pokrajine zapadna bosna”, donesenu 27. septembra 1993. godine u Velikoj Kladuši, kao i druge opće akte donesene na osnovu navedene Odluke.⁶³

<https://news.un.org/en/story/2023/05/1137222> (20.04.2024.)

⁶⁰ Ajdin Huseinspahić, str. 263.

⁶¹ Iako je rat na teritoriji Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine vođen već skoro godinu dana, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je, na prijedlog Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, zbog faktičke okupiranosti zemlje od strane Jugoslavenske narodne armije (JNA), stanje neposredne ratne opasnosti proglasilo tek 8. aprila 1992. godine. (Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti br. 01-011-301/92.). Predsjedništvo RBiH je na osnovu amandmana LI tč. 5 st. 3 Ustava RBiH, na sjednici održanoj 20. juna 1992. godine, donijelo Odluku o proglašenju ratnog stanja, a shodno kojoj su Republika Srbija, Republika Crna Gora, JNA i teroristi SDS-e imenovani agresorima na Bosnu i Hercegovinu. (Odluka o proglašenju ranog stanja broj 1201/92.).

⁶² Vidjeti: http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_bs/U-3-13-1017392.pdf (20.04.2024.)

⁶³ Odluka je objavljena u “Službenom listu R BiH”, br. 01/94, od 03. januara 1994., kao i službenim glasilima Okruza Bihac i opština Okruza Bihac.

U takvim okolnostima, u opkoljenom Sarajevu, 27. septembra 1993. godine, u saorganizaciji "Preporoda", Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca i "Merhameta", počeo je Svebošnjački sabor. Imao je samo jednu tačku dnevnog reda: razmatranje mirovnog plana i sagledavanja eventualnih posljedica prihvatanja Ženevskog mirovnog sporazuma, te konačnog izjašnjenje o njemu. Zasjedanju je prisustvovalo ukupno 377 sabornika, a Saborom je predsjedavao prof. dr. Enes Duraković koji je u uvodnom obraćanju pozdravio prisutne, a posebno: predsjednika Inicijativnog odbora Sabora Aliju Isakovića, predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Aliju Izetbegovića, reisu-l-ulemu dr. Mustafu ef. Cerića, prof. dr. Muhameda Filipovića, te ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine dr. Harisa Silajdžića.⁶⁴

U svom govoru, između ostalog, Alija Isaković je tom prilikom rekao: "Premda smo posljednjih 112 godina marginalizirani kao politički narod, fizički i ekonomski, sistemski i nesistemski uništavani, kulturno nipodaštavani, vjerski satanizirani kao azijsko-islamski relikv u kršćansko-hrišćanskoj Evropi, posljednjih pedeset godina jedini smo narod u evropskom prostoru bez nacionalnih institucija sa anacionalnom, politički i poltronskim vrhom, sa policijskom presijom nad vjerskom i svjetovnom inteligencijom, bez prava na nacionalno ime, jezik, književnost, društvene običaje i vjersku praksu sa zavodljivim utapanjem u zamagljeno jugoslovenstvo koje je bilo kao čistilište za buduća nacionalna opredjeljenja; konačno, posljednjih dvadesetak godina s nacionalnim imenom Musliman, što se uvijek moglo etnogenetski i politički irelativizirati i problematizirati,

te prema potrebi zloupotrebljavati udaljavajući nas terminološki od pojma o zemlji, porijeklu i jeziku. U nekim normalnijim okolnostima bilo bi prirodno da ovakvu odluku donese svenarodni referendum, ali u nemogućnosti da to obavimo, osnovne naše institucije ("Preporod," Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Islamska zajednica i "Merhamet") pokrenuli su sazivanje ovog Sabora sa željom da se o ovako krupnim odlukama govori na što je moguće široj osnovi, gdje bi bili zastupljeni predstavnici svih struktura našeg društva i po mogućnosti svih regija."⁶⁵

Na Saboru je analiziran paket Ženevskog mirovnog sporazuma, koji je predviđao redefinisane države Bosne i Hercegovine kao unije od tri republike: sa dominantno muslimanskom, sa dominantno hrvatskom i sa dominantno srpskom većinom. Na podjelu zemlje olahko je pristajala sekularna, ali ne i vjerska, islamska inteligencija. Ona grupa sekularnih intelektualaca, kako navodi Filandra, koja je organizirala i vodila Sabor stalno je isticala svršenost situacije, nemilost događanja u koja su dovedeni i na koje moraju reagovati, te napuštenost od međunarodne zajednice. Isticali su, takođe, da Sabor neće učiniti ništa što bi ugrozilo Bosnu i Hercegovinu, ali ako do sporazuma dođe, oni prethodno moraju uspostaviti bosansku republiku koja pravi sporazum o uniji. Tim su razlozima javno opravdavali svoje pristajanje na podjelu zemlje. Pošto su već bile *de facto*, ali ne i *de iure* utemeljene kvazidržavne organizacije i terorističke tvorevine "republika srpska" i "hrvatska zajednica herceg-bosna", čekalo se još samo da Bošnjaci uspostave svoju nacionalno-političku jedinicu, i da se tek tada ta tri dijela "nekada jedne države" ponovo ujedine.⁶⁶

⁶⁴ Vidjeti: <https://www.youtube.com/watch?v=d5vxpm6jhGM> (17.04.2024.).

⁶⁵ Obraćanje Alije Isakovića: <https://www.youtube.com/watch?v=d5vxpm6jhGM> (17.04.2024.).

⁶⁶ Uspostavu bosanske republike kao bošnjačke nacionalne države, kako tvrdi Filandra, podržavali su sa-

Principijelnošću i pronicljivošću jedinaca koji su ostali dosljedni i čvrsto stajali iza svojih državotvornih stavova, do konačnog prihvatanja prijedloga Ženevskog mirovnog sporazuma nije došlo. Na konstataciju novinara da su Bošnjaci pred "proglašenjem svoje nacionalne države" jedan od aktera (prof. Enes Duraković) odgovara: "Bošnjaci su učinili sve da sačuvaju onakvu Bosnu kakva je postojala u hiljadugodišnjoj povijesti, dakle – multikulturalnu, multinacionalnu i multireligijsku zajednicu... Bošnjaci su i u ovom vremenu najtežih iskušenja, očiglednog genocida i nesumnjive odluke drugih da ne žive sa nama, učinili sve da ne dobiju svoju nacionalnu državu. To je, vjerovatno, jedinstven slučaj da jedan narod odbija takav "dar" i svijet se tome čudi. Čudi se jer nas nije ni ranije, a ne razumije nas ni sada. Sada nas prisiljavaju na to i odluku o tome će donijeti Bošnjački sabor i Skupština Republike Bosne i Hercegovine."⁶⁷

Prvi bošnjački Sabor je ostao zabilježen kao mjesto gdje je vraćen stari narodnosni naziv Bošnjak. U *Deklaraciji o narodnome imenu*, izjašnjenju Sabora o promjeni nacionalnog imena Musliman u Bošnjak, se kaže: "Svjesni povijesnog značenja mo-

menta u kojem se sastajemo kao i iskušenja koja nas čekaju, odlučni smo da našem narodu vratimo njegovo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vežemo za zemlju Bosnu i njenu državopravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i sveukupnom duhovnom tradicijom naše povijesti". Objasnjavajući Deklaraciju Alija Isaković kaže: "Svakome je jasno da je termin Musliman donosio velike nespornosti i lišavao nas prirodnog prava i pojma o zemlji, jeziku i narodu". Govoreći o razlici termina Bošnjak i Bosanac dodaje: "Bosanac je svako ko je rođen u Bosni i Hercegovini, a Bošnjak je sinonim za ono što je do sada imenovano riječju Musliman."⁶⁸

Navedenom Deklaracijom Sabor je okončao stoljetnu raspravu i nespornosti oko termina Musliman koji je muslimansko stanovništvo na tom širem području lišavao svih prava koje je posjedovala svaka etnička grupa kao što je pravo na svoju zemlju, nezavisnost, jezik, kulturu, književnost, vlastite institucije itd. Prof. dr. Muhamed Filipović ja tada osvrćući se na značaj imena Bošnjak konstatovao: "A da ranije nismo ujedinili svoje rastrgnuto biće imamo zahvaliti koliko našim protivnicima koji su nas svagda i na različite načine od toga

rajevske mediji. "Počelo je nagađanje o njenom mogućem karakteru. Alija Isaković, jedan od ključnih ljudi cijelog projekta Sabora, bio je uvjeren da će unutarnje uređenje te republike biti po bosanskoj tradiciji, "poštujući tradiciju zajedničkog života onog oblika međusobnog poštovanja i suživota kakav je bio u hiljadugodišnjoj tradiciji Bosne", a ne po analogiji sa drugim dvjema republikama, misleći na srpsku i hrvatsku, gdje je već bilo izvršeno etničko čišćenje nesunarodnika." Šaćir Filandra, "Nacionalna država-zašto ne?", str. 141.

⁶⁷ Vidjeti "Večernje novine", 27. septembar 1993. godine, str. 3. Jedan od intelektualaca koji je bio kategorično protiv "ženevskih papira" je bio i dr. Munib Maglajlić, konstatujući: "Na početku svoga izlaganja reći ću jedno ne, ponuđenim ženevskim papirima...jer nam ne osiguravaju mogućnost da preživimo na prostoru koji nam se nudi...Ne radi se dakle o časnoj ponudi nego o svojevrsnoj ucjeni čija bi verifikacija značila priznavanje i međunarodno-pravnu verifikaciju rezultata etničkog čišćenja kojem su i na jednoj i na drugoj strani prethodili, a i danas se čine organizovani zločini nad bošnjačkim stanovništvom...za nas bi u nastavku zamišljeni proces podrazumijevao cjenkanje sa posvjedočenim krvnicima na istočnoj i zapadnoj strani oko zamjene teritorija...za nas da skrpio neku državu za jedno životarenje...za njih da još bolje zaokruže svoje fantom države utemeljene na krvi i ojetom malu dojučerašnjih komšija kojima su se negdje decenijama negdje stoljećima predstavljali kao prijatelji...to znači produžetak života fašističkim režima i na jednoj i na drugoj strani bez čije pomoći te fantomske države ne mogu da opstanu."

Vidjeti: <https://www.youtube.com/watch?v=U9VluBBKNB0> (17.04.2024.).

⁶⁸ Šaćir Filandra, "Nacionalna država-zašto ne?", str. 142.

odvraćali toliko i našoj sopstvenoj neodlučnosti i vladavini psihologije mirenja sa malim, sa preživljavanjem kao modusom života. A to su od nas i očekivali i tražili, tu su nam psihologiju nametali i gotovo su uspjevali da od jednog hrabrog, velikog i stvaralačkog naroda, naroda koji je vladao i prekrivao prostore od Budima do Zadra i od Beograda do Podgorice načine jedan narod u čiju se povjest i ponašanje uvuklo povlačenje, uklanjanje s puta drugima, iz povijesti same, sa naše sopstvene zemlje i na kraju iz samoga života, a da bi drugi mogli da se šire po našoj zemlji i ispunjavaju svoje megalomanske sne...To gubljenje odlučnosti, snage i moći bilo je posljedica velikog lutanja kojem smo bili izloženi posljednjih stotinu i više godina. Od tada naš narod, mi Bošnjaci, nismo znali i uspijevali naći pravi put i orijentaciju u svijetu koji je oko nas nastajao, a koji je bio strateški i povijesno orijentiran protiv nas. Taj svijet je naslijedio ideologiju, strategiju i politiku kršćanskog unilateralizma i antiislamizma kako u ranijoj feudalnoj njegovoj verziji tako i u novijoj nacionalno-građanskoj verziji, a mi smo ostali bez osnovnih instrumenata odbrane sopstvenoga bića. Nismo imali sopstvene države, nismo imali svoju vojsku, nismo imali jasne ideje vodilje, nismo imali strategiju opstanka, nego smo reagovali od slučaja do slučaja, od prilike do prilike, a kao zadnji korak spasa ostao nam je onda samo muhadžirluk. Izgubili smo svoju elitu, drugu nismo uspjeli u tom momentu stvoriti, jer su mnogi naši građanski intelektualci, nažalost, smatrali otuđenje od sopstvenog naroda i njegove tradicije mjerom sopstvene emancipacije. Upravo zbog te unutarne disolucije u našem narodnom biću do koje je došlo polovinom prošlog stoljeća mi nismo izgradili

svoju politiku. Bili smo dijelom instrument kroatizacije našeg bošnjačkog naroda i same Bosne, bili također predmet, objekt instrument i sredstvo srbizacije njene, a zatim neutralizacije našeg bića u prostorima povjesnog postojanja i našeg povjesnog i državnog prava kroz komunističku formu naroda koji nema svojstava, ali ima ime koje ga stigmatizira, ali mu ne osigurava nikakva prava. Štaviše naša zemlja je kvalificirana kao suvlasništvo tri konstitutivna naroda bez obzira na činjenicu da pravo i pravna teorija uopće ne poznaje pojam konstitutivnog naroda i činjenice da Bosnu nisu stvorili nikakvi narodi konstitutivni nego da je Bosna proizvela sve svoje ljude, dala im krilo u kojem rastu i žive. Sada je u ovom gorkom času i uz ovolike velike žrtve kraj takvoj i toj povijesti našega naroda. Mi izlazimo na pravi put kao narod, nalazimo ponovno svoje ime, svoj identitet, svoje pravo povijesno biće. Mi smo, dakle, nasljednici onoga što je Bosna kao zemlja, kao država i kao povijesni subjekt bila i jeste. To naše svojstvo nikoga ne isključuje iz sudjelovanja u tom naslijeđu i njegovoj perpetuaciji, u njegovoj sadržini koja je bogata, ali neće da bude žrtva parcijalnih odluka dijelova prvobitnog bošnjačkog naroda da se identificira i veže za narodnosnu ideju, interese i državno pravo nekih drugih država i naroda.”⁶⁹

Oko bošnjaštva su onovremeno u javnosti isticane različite teze. Kako god izgledalo da je na Saboru preovladalo uvjerenje o bošnjaštvu kao nacionalnom nazivu za bosanske muslimane,⁷⁰ kategorija Bošnjaka povijesno nikad nije bila usmjerena samo na muslimane, nego “dobre Bošnjane”, krstijane, katolike i pravoslavne. Kod Srba i Hrvata su, kako navodi Filandra, bile prisutne ogromne rezerve prema Bošnjaštvu,

⁶⁹ obraćanje Muhameda Filipovića: Vidjeti: https://www.youtube.com/watch?v=DiE8Zc_tn3o (17.05.2022.)

⁷⁰ Šaćir Filandra, “Nacionalna država-zašto ne?”, str. 138.

a što je u velikoj mjeri prisutno i danas.⁷¹ Jasno je da iza takvih rezervi bosanskohercegovačkih građana danas (bosanskih Srba i bosanskih Hrvata) stoje hegemonističke politike susjednih zemalja.

Zaključimo, renominiranje bošnjačke nacije izvršeno je na Prvom bošnjačkom saboru 27. septembra 1993. godine, što je predstavljalo čin odlučnosti bošnjačke inteligencije koja je pokazala da u najtežim okolnostima za vlastiti narod može doprinijeti njegovom nacionalnom usmjeravanju.⁷²

Nakon potpisivanja Opšteg okvirnog sporazuma za mir 1995. godine, u Bosni i Hercegovini su pod budnim okom internacionalne zajednice inaugurirane tri nacije–Bošnjaci, Srbi i Hrvati koji u suštini predstavljaju jedan te isti narod, koji svoj korijen vuče od “dobrih Bošnjana”. Međutim, nasrtljivim i hegemonističkim politikama iz susjedstva, Bošnjani su prepisani srpskom i hrvatskom političkom korpusu koji se vjekovima razvijao samo i isključivo u granicama srednjovjekovne Raške, odnosno srpske despotovine kao i Kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Postojeće nacije u Bosni i Hercegovini su, prema mišljenju Omera Ibrahimagića, u svome korijenu autohtoni, a ne konstitutivni elementi države Bosne i Hercegovine, što znači da današnje nacije nisu “svojim” teritorijem

konstituisale Bosnu i Hercegovinu, a na čemu istrajavaju sljedbenici agresorskih i zločinačkih politika. Današnje nacije u Bosnu i Hercegovinu nisu unijele svoje nacionalne teritorije da bi na njima obrazovale posebne etničke ili državne entitete. Povijesno gledano, Bosna i Hercegovina je postojala i prije nastanka današnjih bh. nacija, a koje su nastale od bh. naroda, koji je ilirsko-slavenskog porijekla i koji se vremenom, prelaskom na kršćanstvo i islam podijelio na katoličku, islamsku, ortodoknu vjeroispovijest.⁷³

Drugi Bošnjački sabor je također bio vrlo bitan za Bošnjake. Održan je u Sarajevu, 18. jula 1994. godine, a kao svojevrsni nastavak prvog Sabora. Sazvan je istog dana, nekoliko sati prije zasjedanja Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, a radi aktuelnog prijedloga Kontakt-grupe za rješavanje problema u bivšoj Jugoslaviji o novom teritorijalnom uređenju Bosne i Hercegovine. Na Saboru je ustanovljeno da se prijedlog Kontakt-grupe kosi sa svim načelima i odredbama utvrđenim na Prvom bošnjačkom saboru, tj. da teritorijalna cjelovitost i oblik granica Republike Bosne i Hercegovine čuvanih kroz vijekove mora ostati isti.⁷⁴

Na zasjedanju Drugog bošnjačkog sabora usvojen je prijedlog da se pristupi razmatranju pitanja institucionalizacije

⁷¹ Ibid., str. 139.

⁷² Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, “Sejtarija”, Sarajevo, 1998., str. 384.

⁷³ Ove konfesionalne podjele su već polovinom XIX. vijeka iskorištene da bi otpočeo proces njihovog nacionaliziranja na Srbe i Hrvate, čime su razbijeni Bošnjaci kao autohtoni etnički element Bosne, baš kao što su Srbi autohtoni etnički element Raške, odnosno srpskog carstva (ne Bosne) ili Hrvati autohtoni narod Kraljevine Hrvatske i Dalmacije (ne Bosne). Dok se proces nacionaliziranja pravoslavaca u Srbe i katolika u Hrvate, pod uticajem velikosrpske i velikohrvatske propagande, intenzivno provodio sve do danas, proces nacionaliziranja muslimana bio je izložen neviđenoj političkoj manipulaciji i raznim vrstama prisila i šikaniranja, i to od prisiljavanja da se nacionalno opredijele kao Srbi i Hrvati, preko kvazi-jugoslasvenstva do dopuštanja da malo “m” zamijene velikim “M” kako bi označili svoj posebni etnički entitet. Omer Ibrahimagić, “Država Bošnjaka”, *Bosna i bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati, Zbirka pravnih i političkih eseja*, Svjetlost, 1995., str. 81-82.

⁷⁴ “Imamo li dovoljno vremena da odbijemo i ovaj prijedlog? Imamo li dovoljno ljudskih života kojima ćemo platiti to odbijanje? Drugi bošnjački sabor sazvan je da odgovori na ovo pitanje. Sabor je moguć oblik suženog referenduma...”, konstatovao je tom prilikom Alija Isaković. (Alija Isaković, “Oslobodenje”, 18. juli 1994.).

Bošnjačkog sabora, s ciljem objedinjavanja bošnjačke dijasporne sa Bošnjacima u zemlji. Tim povodom Vijeće kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca pokrenulo je ovo pitanje na svojoj tribini i dalo inicijativu da se o ovome upriliči jedan razgovor sa idejom organiziranja Svjetskog bošnjačkog kongresa, po ugledu na Jevreje. Ovakav prijedlog naišao je na nedoumice i to prevashodno od strane predstavnika Stranke demokratske akcije (SDA) i Rijasetu koji su bili mišljenja da za uspostavljanjem Svjetskog bošnjačkog kongresa nema potrebe ukoliko se želi institucionalizirati djelovanje Sabora u koji se može uključiti i dijaspora. Na ove nedoumice Ibrahimagić gleda kao na posljedice odsustva osmišljene rasprave koju je trebalo voditi unutar institucija Vijeća.⁷⁵

Kad je riječ o potrebi sazivanja Trećeg bošnjačkog sabora, Atif Purivatra je još sredinom davne 1996. godine iznio ideju o njegovom sazivanju, a na kojem bi trebalo raspravljati o budućnosti Bošnjaka i njihovom statusu u Bosni i Hercegovini, domovinskim zemljama i dijaspori. Međutim, i pored potrebe za organiziranjem i institucionaliziranjem Svebošnjačkog sabora, Treći bošnjački sabor ni do danas nije održan.⁷⁶ Bilo je tu sporadičnih i ekscenčnih okupljanja, ali nijedno od njih nije bilo na nivou svebošnjačkog sabora koji bi konačno bio institucionaliziran sa svim potrebnim formalnopravnim osnovama, jasnom vizijom, misijom i ciljevima djelovanja.⁷⁷

Nema sumnje u to da je nužno jedinstveno organiziranje Bošnjaka u zemlji i

dijaspori, kako zbog dobrobiti našeg naroda i svakog njegovog pojedinca, tako i zbog dobrobiti same države Bosne i Hercegovine. Taj posao su, prema stavovima Omera Ibrahimagića, tokom posljednje decenije XX. vijeka nosile SDA, kao jedna od političkih stranaka koja je u najvećem broju okupljala Bošnjake, te Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini koja je ubrzano radila na organizacionom uređenju s ciljem objedinjavanja svih muslimana Bošnjaka u zemlji i dijaspori.⁷⁸

Da je Bosna i Hercegovina kojim slučajem nacionalna država samo i isključivo Bošnjaka ne bi bili potrebni bilo kakvi dodatni sistemi i podsistemi nacionalnog organiziranja Bošnjaka, pošto bi se politički život odvijao kroz političke partije, a vjerski kroz vjersku zajednicu, što bi bili sasvim dovoljni mehanizmi ostvarenja političkog i vjerskog života u zemlji. Pored toga, nacionalno organiziranje kroz državne ustanove i kulturne institucije ne bi zahtijevalo bilo kakvu dodatnu formu organiziranja (sabor, kongres i sl.). Međutim, pošto su u Bosni i Hercegovini inaugurirane tri nacije, pogrešno shvaćene kao konstitutivne, jer one u suštini uopšte ne konstituišu državu Bosnu i Hercegovinu, potrebno je da Bošnjaci uspostave jedno društveno tijelo (sabor, stanak, kongres i sl.) koje bi autoritetom nacionalne volje u izražavanju strateškog nacionalnog interesa Bošnjaka uticalo na državnu vlast u procesu donošenja odluka o krucijalnim pitanjima nacije, pri čemu bi vrlo ozbiljno morali biti uzeti u obzir stavovi istog tog tijela. Ovo je važno tim prije što nijedna politička stranka među Bošnja-

⁷⁵ Omer Ibrahimagić, "Bošnjački sabor", *Bosna i bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati*, Zbirka pravnih i političkih eseja, Svjetlost, 1995., str. 124.

⁷⁶ Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Vidjeti: https://www.wikiwand.com/bs/Vije%C4%87e_Kongresa_bo%C5%A1nja%C4%8Dkih_intelektualaca (06.07.2023.).

⁷⁷ Najdetajniji i najkonkretniji prijedlog po ovom pitanju iznio je prof.dr. Omer Ibrahimagić u eseju "Bošnjački sabor", objavljenom u novembru u Sarajevo Times-u, a publikovanom u zbirci pravnih i političkih eseja *Bosna i bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati*, Svjetlost, 1995., str. 124-128.

⁷⁸ Ibid., str. 124.

cima nema taj kapacitet da artikuliše sve nacionalne interese bošnjačkog naroda, niti da zastupa sve Bošnjake, jer Bošnjaci mogu politički djelovati kroz različite političke partije ili pak ne moraju pristupiti bilo kojoj političkoj partiji. To društveno tijelo koje bi objedinjavalo svu tu kolektivnu narodnu energiju u zemlji i dijaspori bio bi Bošnjački sabor, koji bi lobirao primarno nacionalni strateški interes, a koji bi formulirale najuminije bošnjačke glave nezavisno od njihovog stranačkog, političkog ili nekog trećeg opredjeljenja. U odnosu na državu i državne institucije Sabor ne bi bio bilo kakvo naddržavno tijelo koje bi na bilo koji način dovodilo u pitanje legitimitet državnog parlamenta. Sabor bi svoj legitimitet crpio isključivo u iskazivanju bošnjačkih nacionalnih interesa svijesti i savjesti. On ne bi bio paralelizam vlasti, niti bi predstavljao konkurenciju stranačkim djelovanjima, političkim vodstvima i unutarstranačkim strukturama, kao ni bilo kojem organu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.⁷⁹ Bošnjački sabor bi stoga predstavljao nadstranačko tijelo, ali ne i naddržavno. Vrijeme u kojem Bošnjaci žive, izazovi s kojima se susreću, vrlo nepovoljne društveno-političke okolnosti uveliko traže da se Bošnjaci okupe i organizuju kroz trajniju formu institucionalnog saborskog djelovanja, a koja bi artikulisala sve bošnjačke nacionalne interese, samo s ciljem očuvanja Bosne i Hercegovine i vlastitog nacionalnog identiteta.

ZAKLJUČAK

Bošnjački sabor je forma kroz koju bivaju njegovane tradicionalne vrijednosti i promovisani sveukupni bošnjački interesi, principi i načela uzajamnosti, solidarnosti

i odgovornosti za vlastitu sudbinu, odnosno za očuvanje političkog, kulturnog i vjerskog identiteta i jedinstva, odnosno za afirmaciju i jačanje države Bosne i Hercegovine u svim njenim segmentima, a naročito onim kojima se osigurava njen teritorijalni integritet, suverenitet i nezavisnost. Ukoliko bi neke od političkih, kulturnih, vjerskih, nacionalnih i dr. institucija (ne) namjerno zanemarile svoje funkcije i dužnosti, tu bi Bošnjački sabor djelovao kao korektivni faktor ukazujući na propuste, a nikako preuzimajući funkcije subjekata u navedenim segmentima društvenog djelovanja. S tim u vezi, Omer Ibrahimagić je dobro primijetio da bi Bošnjački sabor trebao djelovati s ciljem da pomogne da se organi države, partijske, kulturne i vjerske institucije ne okamene u svojoj hijerarhijskoj organizaciji i birokratizaciji, da ne izgube dušu, da se ne nametnu bošnjačkom narodu kao neprikosnoveni arbitri, uzurpatori njegove historije i budućnosti.

Dva bošnjačka sabora održana u posljednjoj deceniji XX. vijeka pokazala su da Sabor može napraviti razliku između historijske odgovornosti koju imaju političke stranke, vjerska zajednica i državna vlast. U oba slučaja bošnjački sabor je bio dostojan svome zadatku, nije bio zamjena državnom parlamentu, nije uzurpirao njegove funkcije, ali mu je jasno dao do znanja šta je strateški interes bošnjačke nacije, preuzimajući tako dio odgovornosti za njenu sudbinu. Svojim aktivnostima Sabor je tih godina pomogao predstavnicima službene političke i državne vlasti da odgovornost prema narodu i državi izvrše kroz svoje institucije u najboljoj demokratskoj tradiciji.

⁷⁹ Navedenom Saboru bi trebale pristupiti SDA i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, što je Omer Ibrahimagić svojevremeno ocijenio kao nužnošću pošto bi bez njih Sabor bio bez krila pomoću kojih bi prodro do najširih slojeva bošnjačkog naroda. Bošnjački sabor ne bi bio ni tutor ni supervizor političkim strankama niti Islamskoj zajednici. Ibid., str. 125.

Međutim, i pored svih tih poteškoća u kojima su se nalazili Bošnjaci krajem treće decenije XX. vijeka, pored svih tih izazova na koje je valjalo što spremnije odgovoriti, Bošnjaci su vodili jalove rasprave, iznutra se dijelili po raznim osnovama i pitanjima, služili političkim interesima drugih (pretežno srpskim i hrvatskim) i sl.

Nakon zasjedanja bošnjačkih intelektualaca 1991. i 1992. godine, nakon održana dva sabora 1993. i 1994. godine očekivalo se da će bošnjački intelektualci nastaviti sa okupljanjima, kongresima, zasjedanjima kojima bi uspostavili kvalitetne osnove za svebošnjačka saborovanja i okupljanja na višem nivou. Međutim, pokazat će se da, osim nekoliko parcijalnih i individualnih izleta po tom pitanju, Bošnjaci nisu sakupili dovoljno snage za okupljanje na široj platformi koja bi ishodila definisanjem nacionalnih interesa i uspostavljanjem mehanizama praćenja njihove implementacije, usmjerenih ka očuvanju Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Baš suprotno, svjedoci smo dezorijentisanosti bošnjačkih intelektualaca koji se nalaze u procjepu između pogrešno formuliranog i shvaćenog bosanstva i nacionalne odrednice Bošnjaka, što je prosto neshvatljivo.

Nije bilo lahko decenijama graditi i definisati stubove nacionalne afirmacije, sačuvati njihov kurs, a istovremeno ih usmjeriti jedne ka drugim, jer od njihove simbioze zavisi stanje bošnjačke nacije. Akademsko-kulturni, vjerski, privredni i politički stub su četiri oslonca izgradnje i očuvanja bošnjačke nacije, njene plemenite niti i vjekovnog supstrata tolerancije, kozmopolitizma i filantropije.

LITERATURA

1. Ajdin Huseinspahić, *Od berlinske do dejtonske Bosne i Hercegovine – pravno-politički status Bošnjaka*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Bošnjačka zajednica kulture

Preporod/Naučno-istraživački centar, Zenica, 2023.

2. Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.
3. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 2006., str. 566.-567.
4. Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Magistrat, Sarajevo, 2001.
5. Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, "Svjetlost" izdavačko preduzeće Sarajevo, 1974.
6. Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, "Prosveta", izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1953.
7. Srećko M. Džaja, *Politička realnost Jugoslovenstva*, "Svjetlo riječi", Sarajevo – Zagreb, 2004.
8. *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Kulturno društvo muslimana "Preporod" i Udruženje intelektualaca Muslimana Zenice, "Dom štampe" Zenica, Sarajevo-Zenica, februar 1993.
9. Edward Allworth, *Muslim communities reemerge: historical perspectives on nationality, politics, and opposition in the former Soviet Union and Yugoslavia*, Duke University Press, 1994.
10. Omer Ibrahimagić, "Bošnjački sabor", *Bosna i bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati*, Zbirka pravnih i političkih eseja, Svjetlost, 1995.
11. Omer Ibrahimagić, "Država Bošnjaka", *Bosna i bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati*, Zbirka pravnih i političkih eseja, Svjetlost, 1995.
12. Osman Brka, *SDA–ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2007.
13. Šaćir Filandra, "Nacionalna država-zašto ne?", *Znakovi vremena*, Vol. 7, broj 24, naučnoistraživački centar "Ibn Sina", Sarajevo, ljeto 2004.

14. Ibrahim Kemura, "Kongres muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. Godine", *Prilozi, godina XVI, broj 17*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1980.
15. Denis Bećirević, "Prilog proučavanju kršenja ljudskih prava i sloboda Bošnjaka u prvim godinama postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", *Historijska traganja*, 6, 2010.
16. Asim Dugalić, "Naša kulturna podvojenost", *Reforma*, 1/1928.
17. Zvonko Posavec, "Značenje Aristotelove politike", *Politička misao*, Vol. XX.V (1988), No. 2.
18. Fabio Giomi, "Reforma-The Organization of Progressive Muslims and its Role in Interwar Bosnia", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Volume 29, izd. 4, 2009.
19. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, "Sejtarija", Sarajevo, 1998.
20. "Burne diskusije o muslimanskom ženskom pitanju", *Večernja Pošta*, br. 2161, 09. septembar 1928.
21. "'Gajret' i kongres intelektualaca", *Večernja Pošta*, br. 2164, 12. septembar, 1928.
22. "25. godišnjica 'Gajret'ova", *Pravda*, 8/ 1928.
23. "Večernje novine", 27. septembar 1993. godine
24. Kalendar Narodne uzdanice za 1934.
25. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ("Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" br. 142a, 28. juni 1921.
26. Zapisnik šire konferencije bivših i sadašnjih članova upravnog odbora održane 19. maja 1927. godine.- "Gajret", 11/1927, 11
27. Uredba Predsjedništva SR BiH, br. 01-011-302/92.
28. Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti br. 01-011-301/92
29. Odluka o proglašenju ranog stanja broj 1201/92.
30. Vidjeti: Sažetak presude Žalbenog vijeća u predmetu Prlić i drugi od 29. novembra 2017., <https://www.icty.org/x/cases/prlic/acjug/bcs/171129-summary-bcs.pdf> (14.05.2023.).
31. Vidjeti: http://www.ustavnisud.ba/dokument/_bs/U-3-13-1017392.pdf (20.02.2023.)
32. Vidjeti: <https://www.youtube.com/watch?v=d5vxpm6jhGM> (17.04.2024.).
33. Obračanje Alije Isakovića: Vidjeti: <https://www.youtube.com/watch?v=d5vxpm6jhGM> (17.04.2024.).
34. Obračanje Muniba Maglajlića: Vidjeti: <https://www.youtube.com/watch?v=U9VIu-BBKNB0> (17.04.2024.).
35. Obračanje Muhameda Filipovića: Vidjeti: https://www.youtube.com/watch?v=DiE8Zc_tn3o (17.04.2024.)
36. Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Vidjeti: https://www.wikiwand.com/bs/Vije%C4%87e_Kongresa_bo%C5%A1nja%C4%8Dkih_intelektualaca (06.07.2023.).

SUMMARY**THE SOCIO-POLITICAL CONTEXT, CAUSES, AND CONSEQUENCES OF ALL-BOSNIAK GATHERINGS DURING THE 20TH CENTURY - IS IT TIME FOR THE FIRST BOSNIAK ASSEMBLY IN THE 21ST CENTURY?**

Throughout the 20th century, Bosniaks, in a very challenging socio-political context, initiated and organized several gatherings that could be considered "all-Bosniak assemblies," as they were attended by the most responsible Bosniak representatives in all fields of socio-political activity - from academic, cultural, economic, and religious to party-political. By carefully analyzing the all-Bosniak gatherings during the 20th century, we have identified three distinct assemblies, or congresses: the first in 1928, the second in 1993, and the third in 1994. At these congresses/assemblies, Bosniak intellectual, cultural, political, and religious representatives discussed the most important socio-political issues for the survival of Bosnia and Herzegovina and the Bosniak people. Based on the adopted positions, guidelines were established to guide Bosniak politics. Each of the preceding three assemblies presented very difficult challenges to Bosniak intellectuals, which required the most adequate responses according to the time and place in which the Bosniaks found themselves, following the maxim: *secundum loca et tempora*. The paper contextualizes the socio-political circumstances in which all three Bosniak congresses/assemblies were held, presents their goals, conclusions, and consequences. Two decades have already passed in the 21st century, and Bosniaks have yet to launch more serious actions to gather cultural, intellectual, economic, religious, and political representatives who, by uniting and overcoming all internal differences, could help deal more effectively with the challenges of contemporary socio-political processes, internal, regional, and global. Instead of taking action, Bosniaks seem to be waiting for an external initiator, a certain *spiritus movens*. It's as if they fail to recognize that the initiator of the first all-Bosniak assembly in the 21st century should come from within themselves, from members of the Bosniak academic, cultural, religious, economic, and political community, including other qualified and interested societal subjects. However, if Bosniaks believe that it is still not time for an all-Bosniak assembly and defining the fundamental principles of Bosniak politics in the 21st century, they should at least learn from the past when they gathered on the broadest platform amidst the rain of grenades and during a time when they were victims of aggressor and fascist policies from neighboring countries, which resulted in economic destruction, urban destruction, and genocide.
